

Ondřej Hudeček

„Obecný lid nejvíc ziskem k činům se popuzuje“. Záchrany lidí před utonutím v Čechách na konci 18. století*

“Nought Invigorates the Commoner more than Remuneration.”
Saving People from Drowning in Late Eighteenth-Century Bohemia

■ **Abstract:** This article examines the administration of rescue operations to save people from drowning and the distribution of rewards to rescuers in Bohemia during the 1780s and 1790s. Based on documented interrogations and official records, the article looks at the investigatory process, the conditions rescuers had to fulfil in order to apply for a reward from the Bohemian Gubernium, and the role of other actors in this process, such as witnesses and doctors. The study departs from the concept of biopolitics developed by French philosopher Michel Foucault and shows how the state authorities tried to foster mutual solidarity among town dwellers. While Enlightenment thinkers continued to stress the role of “love for human beings” (*Menschenliebe*), i.e. universal interpersonal solidarity, the elites held the view that the biggest motivation for anyone to save a person from drowning was monetary reward. The aim of the enlighteners, however, was to encourage people to embrace the ideal of “*Menschenliebe*” and to fully identify with it – hence their emphasis on cases of selfless acts, especially in newspapers and popular literature. Besides that, the article analyses the trend towards the medicalization of society in the Enlightenment period and changes in attitudes to death.

■ **Keywords:** drowning people; remuneration; medical police; Bohemia

■ **Klíčová slova:** tonoucí; remunerace; zdravotní policie; Čechy

■ **Kontakt:** Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy – ondrej.hudecek@centrum.cz

Následující text je věnován případům záchrany tonoucích osob na území Čech v 80. a 90. letech 18. století a odměňování jejich zachránců. Na základě dochovaných vyšetřovacích spisů k jednotlivým případům a vydaných norem se pokusím přiblížit, jak takové vyšetřování probíhalo, jaké podmínky musel zachránce splnit, aby mohl o odměnu z fondů českého zemského gubernia žádat, a přiblížím i úlohu dalších aktérů události – svědků nebo lékařů. Svoji analýzu stavím na přesvědčení, že tato státní iniciativa byla součástí širšího procesu zavádění osvícenských představ o světě do každodenní praxe tehdejších úřadů, procesu, který v této době postihoval snad všechny oblasti lidského života. Osvícenské myšlenky se však neprosazovaly pouze formou státních direktiv, zmíním se proto i o „měkkých“ nástrojích jejich prosazování, populární literatuře a dobovém tisku.

Osvícenství přineslo nové chápání vztahů mezi lidmi, přičemž tuto proměnu lze podle mého názoru přiblížit na jednom z klíčových slov této epochy, totiž „lidumilství“ (*Menschenliebe/Menschenfreundlichkeit*).¹ V němčině se slovo *Menschenliebe* objevilo

* Studie vznikla v rámci řešení grantového projektu GAUK č. 1828214 „Historicko-antropologická analýza procesu utváření systematické protipovodňové ochrany v Čechách v 18. století“.

¹ Následující shrnutí je založeno na textech Dagobert DE LEVIE, *Zum Begriff und Wort „Menschenliebe“*, Monatshefte 55, 1963, č. 6, s. 301–311, a *Philanthropie*, in: Joachim Ritter – Karlfried Gründer (edd.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie VII*, Basel 1989, s. 543–552.

jako novotvar někdy v první čtvrtině 18. století coby překlad řeckého slova *philanthropia*, popř. jeho poněmčené podoby *Philanthropie*, pro něj byl až do té doby užíván ekvivalent *Leutseligkeit*. Pro následující výklad je důležitý především vztah tohoto novotvaru k „tradičnímu“ křesťanskému pojmu *Nächstenliebe* (láska k bližnímu). Příkaz lásky k bližnímu – budeš milovat svého bližního jako sebe samého – se objevuje již ve Starém zákoně (Lv 19,18) a v Novém zákoně ho Ježíš potvrzuje jako jedno ze dvou největších přikázání (Mk 12,31). Tento tradiční koncept slitovné lásky se však od osvícenského „přikázání“ ve formě *Menschenliebe* podstatně odlišuje. Kromě utěšování a pomoci druhému v neštěstí v sobě obsahuje i složku pedagogickou – smyslem této nové podoby lásky (lidumilství) měla být i snaha předcházet či přímo zabraňovat nešťastným událostem, které následnou pomoc a péči o druhé vyžadovaly. Koncept *Menschenliebe* se však od tradiční křesťanské lásky k bližnímu odlišoval ještě tím, že byl univerzalistický, to znamená, že zatímco slovo *Nächstenliebe* bylo v první polovině 18. století užíváno pro označení vztahů příslušníků jednotlivých křesťanských konfesí, sloužilo slovo *Menschenliebe* jako sekularizované označení, vyjadřující kladný vztah vůči lidem obecně.

Osvícenský koncept *Menschenliebe/Menschenfreundlichkeit* a etiku, kterou reprezentoval, lze vysledovat i v praxi odměňování zachránců tonoucích osob. Domnívám se, že jeho šíření vedlo společně s postupnou proměnou (bourdieuvského) habitu tehdejších elit k zavedení právě tohoto typu opatření ze strany státních autorit. Jedním z cílů odměňování zachránců totiž nepochybně bylo propagovat v intencích *Menschenliebe* univerzální mezilidskou solidaritu, možná i na úkor příbuzenských a jiných tradičních společenských vazeb, a to se záměrem vybudovat jedno „státní tělo“, v němž si budou lidé vzájemně užiteční.

Jedním z možných způsobů, jak tento fenomén zkoumat, je vydat se cestou klasika analýz osvícenství Michela Foucaulta a zapojení jeho konceptu biopolitiky, respektive biomoci. Svou představu dvou rozdílných pólů výkonu moci nad lidským životem Foucault poprvé formuloval v roce 1976.² Starší mocenská technika, objevující se již na konci 17. století, se podle něj zaměřila na individuální tělo a zkoušela zvýšit jeho sílu výcvikem. Byla tudíž spojena s rozvojem donucovacích pracoven, káznic a podobných zařízení.³ O něco mladší techniku Foucault označoval termínem biopolitika. Zaměřovala se podle něj na člověka jakožto živočišný druh, a nikoli na jednotlivce. Biopolitika byla zacílena na ochranu, regulaci a podporu lidské populace jako celku, a státní orgány proto usilovaly o zavedení bezpečnostních mechanismů, které by celé společenství chránily před nahodilými a nepředvídatelnými jevy. Oba dva póly moci se však vzájemně nevylučovaly. Foucault upozornil, že tyto kázeňské mechanismy působící na

² Následující výklad vychází z Michel FOUCAULT, *Přednáška 17. března 1976*, in: týž, *Je třeba bránit společnost*. Kurz na *Collège de France*, Praha 2005, s. 215–235. Foucaultovské pojmy byly v českém dějepiscetví etablovány především zásluhou Daniely Tinkové. Viz Daniela TINKOVÁ, *Biomoc a „politická anatomie lidského a společenského těla“*. Foucaultův koncept biomoci ve vztahu k otázce modernizace státu, zrození humanitních věd a medikalizace společnosti na přelomu 18. a 19. století, in: Lucie Storchová (ed.), *Conditio humana – konstanta (č) i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*, Praha – Ústí nad Labem 2007, s. 115–135; táž, *Biomoc a „medikalizace“ společnosti jako rysy „modernity“*, *Antropowebzín* 3–4, 2014, s. 107–118.

³ Foucault ji později označil jako „anatomo-politiku“. Michel FOUCAULT, *Právo na smrt a moc nad životem*, in: týž, *Vůle k vědění*, Praha 1999, s. 162.

tělo a regulační mechanismy působící na populaci se mohly vzájemně vhodně doplňovat. Vliv biopolitiky demonstroval především na rozvoji osvícenské medicíny a hygieny. Jedním z konkrétních plodů této nové biopolitiky byla i policie, kterou Foucault chápal v jejím širším smyslu jako *Wohlfahrtspolizei* (policie blahobytu).

Policie a normy upravující odměňování zachránců

Ve starší kameralistické tradici, například u Johanna Gottloba von Justiho (1717–1771), byla policie vnímána poměrně široce, jako forma správy státu vedoucí k růstu počtu obyvatel a státních příjmů, tedy jako *Wohlfahrtspolizei*. Předmětem jejího zájmu byla totiž i hospodářská a finanční správa, včetně například monitorování prodeje zboží na trhu a jeho cen. Postupně se ale i v Čechách od 70. let 18. století začala prosazovat úžeji pojatá podoba policie, označovaná jako *Sicherheitspolizei* (bezpečnostní policie), která byla spojena především se jménem Josepha von Sonnenfelse (1732/1733–1817). Tento všestranný úředník a vědec, který byl mimo jiné již v letech 1773 až 1776 pověřen reformou vídeňské policie, omezil policii pouze na bezpečnostní složku, a pokud se přece jen zabývala například cenami zboží, činila tak výjimečně a v mimořádných situacích, které představovaly ohrožení obyvatelstva (typu přírodních pohrom). Do její každodenní agendy tyto záležitosti spadat neměly. Sonnenfelsova „innere Polizey“ se, jak z názvu plyne, zaměřovala na vnitřní bezpečnost státu a byla dále členěna na veřejnou (*öffentliche*) a soukromou (*private*). Oblast první zahrnovala ochranu státu před nebezpečím ze strany vlastního obyvatelstva, zatímco oblast druhá odpovídala ochraně obyvatel před zvláštní státní moci a dalšími typy nebezpečí, které jim hrozily. Jednalo se mimo jiné o prevenci nemocí a hygienu, silniční dopravu či ochranu před požáry, škodlivými látkami nebo činnostmi, které byly pokládány za riskantní.⁴ Rozdělení policie na tyto dvě sféry činnosti bylo velkým Sonnenfelsovým přínosem dobové policejní vědě i praxi, neboť vytvořilo prostor pro pozdější rozvoj moderní policie, jak ji známe dnes. Zároveň umožnilo, že se právě vyšetřování záchran tonoucích osob stalo součástí agendy policejních úřadů.⁵ Mezi jejich aktivity se postupně dostalo i publikování nových a přetiskování starších nařízení a vyhlášek věnujících se této oblasti, neboť právě to, společně

⁴ Informace o proměnách pojetí policie ve 2. polovině 18. století a úloze Josepha Sonnenfelse čerpám z Karl-Heinz OSTERLOH, *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis*. Lübeck - Hamburg 1970, zvl. s. 49–51; Peter PREU, *Polizeibegriff und Staatszwecklehre. Die Entwicklung des Polizeibegriffs durch die Rechts- und Staatswissenschaften des 18. Jahrhunderts*, Göttingen 1983, zvl. s. 148–166; Simons KARSTENS, *Lehrer - Schriftsteller - Staatsreformer. Die Karriere des Joseph von Sonnenfels (1733–1817)*, Wien - Köln - Weimar 2011, zvl. s. 345–369.

⁵ Podle dokumentu vymezujícího kompetence policejních úřadů a magistrátů z 10. října 1789, publikovaného jen několik týdnů poté, co císař Josef II. schválil návrh na reorganizaci (větší centralizaci) policie v monarchii, náleželo vyšetřování záchran z vody právě policii. Příslušný odstavec zní: „Die Untersuchungen der sowohl aus dem Wasser als sonst aus Todesgefahr geretteten, worauf in Wien die Taglia von 25 fl bestimmt ist, macht die Polizei. In Provinzen also wo diese Taglia eingeführt ist, nimmt das Polizeiamt auf das Constitutum auf und überreicht es dem Landeschef, welcher durch die Stelle das nöthige verfügt.“ František ROUBÍK, *Počátky policejního ředitelství v Praze. Sborník archivu Ministerstva vnitra Republiky československé I*, Praha 1926, s. 265.

s viditelnou fyzickou přítomností orgánů policie na veřejnosti, mělo podle Sonnenfelse zvýšit míru její akceptace u poddaných.⁶

Policie tudíž nebyla jen specifickou moderní organizací v rámci státní správy, která měla svůj rozpočet, vlastní úředníky a budovy, ale spíše širěji pojatý soubor praktik, vycházejících i od dalších úřadů a jednotlivců, které prosazovaly „jednání konformní s představami, artikulovanými v mocenském... centru“⁷. Na poli takto široce pojeté policie se tak od konce 70. let 18. století formoval i koncept specifické „zdravotní policie“ (*medizinische Polizey*), tedy jakési veřejné hygieny. Jejím hlavním cílem bylo vytvořit „komplexní systém pozorování příčin morbidity i úmrtnosti, ale současně i normalizace praxe a lékařského vědění“⁸. Lékařská praxe i samotní zdravotníci byli podřízeni správním orgánům a integrováni do státní organizace medicíny. Jak podotýká Daniela Tinková, „etatizovaná, kolektivizovaná a byrokratizovaná medicína koinciduje s obdobím vrcholu etatismu jako takového“⁹.

Nejstarší praxi odměňování osob, které pomohly topícím se lidem v nouzi, lze vysledovat patrně v Nizozemí, konkrétně v Amsterdamu, kde byla v roce 1767 zřízena bohatými měšťany společnost, jež si za svůj cíl vytkla informovat obyvatelstvo o postupech při zachraňování topících se osob, shromáždit dostatečné množství finančních prostředků na vyplácení odměn a dojednat s úředními orgány upuštění od trestního stíhání lidí, kteří se dotkli „utopence“ před příchodem úředníka. Možná ale i tuto soukromou společnost inspirovala vyhláška správce provincie Amstelland z téhož roku, která seznamovala obyvatelstvo se základními postupy při oživování osob.¹⁰ Úspěchy této iniciativy pak měly stát za opatřeními správních orgánů habsburské monarchie, které v průběhu roku 1769 publikovaly několik předpisů upravujících tuto problematiku. Datum 15. června nese dekret adresovaný z vídeňské dvorské kanceláře českému zemskému guberniu (a patrně i dalším provinciálním vládám), který slibuje vyplácení odměny 25 zlatých každému, kdo by zachránil „utopeného nebo jinak udušeného člověka“, a beztrestnost těm, kteří se k pomoci druhým rozhodli. Jeho součástí byl i podrobný „návod“ (Unterricht), jak při oživování postupovat.¹¹ Dekret dále zavazoval zemské gubernium, aby tyto informace obvyklou cestou zveřejnilo.¹² To znamenalo, že exempláře „návodu“ byly odeslány krajským úřadům, které zajišťovaly jejich distribuci dalším, ve správní hierarchii níže postaveným orgánům. Tak byl 7. července českým guberniem

⁶ S. KARSTENS, *Lehrer*, s. 349.

⁷ Pavel HIML, *Agentury osvícenského blaha. „Francouzské“ souwislosti reforem policie v habsburské monarchii v druhé polovině 18. století (I. část)*, in: Jaroslav Lorman – Daniela Tinková (edd.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009, s. 56.

⁸ Daniela TINKOVÁ, „Uč se vážit svého zdraví, nemoc tě radosti zbaví“. *Zdravotnická disciplinace a osvěta obyvatelstva českých zemí na prahu 19. století*, in: Dagmar Blümllová – Petr Kubát a kol., *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly u kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2009, s. 12.

⁹ Tamtéž.

¹⁰ Blíže k této společnosti a jejímu vzniku Ňuta ČERVENĀNSKÁ, *Prvé obdobie vývoja resuscitácie*, Bratislava 1973, s. 71nn.

¹¹ Národní archiv (dále jako NA) Praha, České gubernium (dále jako ČG), Dvorské dekrety a reskripty (dále jako DR), dekret z 15. 6. 1769.

¹² „... sowohl in den Zeitungs Blättern, als durch gewöhnliche Affigirung bekannt gemacht...“ Tamtéž.

vydán pro všechny kraje cirkulář obsahující tento „návod“.¹³ Centrální vídeňské orgány přikládaly danému tématu zjevně velký význam, neboť 1. července byla informace o odměnách za záchranu „utopeného či jinak uškrceného člověka“ a příslušném „návodu“ zveřejněna i formou panovnického patentu. Habsburská monarchie se tak stala prvním státem s celozemsky platným nařízením ohledně poskytování první pomoci.¹⁴ V textu patentu je také explicitně uvedeno, že postupy pro ožívování osob byly vypracovány vídeňskou lékařskou fakultou. Ve stejný den jako cirkulář českého zemského gubernia pro kraje, tedy 7. července, byl publikován další dvorský dekret, v němž byly postupy pro resuscitaci tonoucích zveřejněny znovu. Tento dvorský dekret byl po více jak deseti letech, konkrétně 17. července 1781, přetištěn v nařízení, které opakovalo příslib odměny 25 zlatých, ale nyní již pouze za záchranu „utopeného“ člověka z vody.¹⁵ Další nařízení bylo vydáno 5. ledna 1781 a nabádalo rodiče ke zvlášť pečlivému dohledu nad vlastními dětmi. V případě, že by došlo k jejich pádu do vody v důsledku „lehkovážných her“, měli rodiče povinnost vyplatit zachránci odměnu z vlastních prostředků.¹⁶

V textu patentu z roku 1769 se explicitně uvádí, že jeho vydání podnítily informace o úspěších při záchranách topících se osob, což patrně odkazuje na výše zmiňovanou amsterodamskou společnost, a o postupech, s jejichž pomocí bylo těchto „úspěchů“ dosaženo.¹⁷ Podle mého názoru lze tvrdit, že hlavním cílem, který si od těchto nařízení úřední autority slibovaly, bylo zabránit „zbytečným“ ztrátám na lidských životech, a že tudíž lze tyto předpisy zahrnout mezi nástroje biopolitiky státu, podobně jako nařízení regulující například rychlou jízdu povozů ve městech nebo koupání v řekách. Ještě v prosinci 1781 a v dubnu roku 1782 pak bylo vydáno několik dalších předpisů, poslední formou dvorského dekretu, podrobně popisujících postup vyšetřování jednotlivých případů záchran a žádostí zachránců o odměnu.¹⁸ Některé normy byly publikovány opakovaně, například nařízení zakazující „škodlivé“ praktiky při zachraňování (například i v letech 1788, 1792, 1794, 1798). V této souvislosti se pochopitelně nabízí otázka, zda toto opětovné zveřejňování a obnovování platných norem odpovídalo na případy jejich nedodržení, nebo zda platilo, že cílem raně novověkých států byla již samotná produkce norem, a nikoli jejich provádění.¹⁹

¹³ Srov. informaci ve výtahu z cirkulářů vydaných českým zemským guberniem v období 1. 7. 1769 až 30. 9. 1769. NA Praha, Cirkuláře a vyhlášky, kart. 6, inv. č. 228. Tištěné exempláře „návodu“ v českém i německém jazyce viz tamtéž, inv. č. 230.

¹⁴ NA Praha, Patenty (dále jako PT), inv. č. 1758, 1. 7. 1769. Podrobněji k patentu Ň. ČERVENANSKÁ, *Prvé období*, s. 128nn. Autorka však nezmiňuje dekret z 15. června 1769 ani další opatření z tohoto roku.

¹⁵ Joseph KROPATSCHKEK (ed.), *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Systematischen Verbindung I*, Wien, Johann Georg Moesle, 1785, s. 342–350. Text tohoto nařízení (Verordnung) je mi znám pouze z edice Josepha Kropatscheka, kde není uvedena žádná firma či jiné označení vydavatele.

¹⁶ Tamtéž, s. 341–342.

¹⁷ „Nachdeme aus mehreren öffentlichen Nachrichten zu ersehen gewesen, durch was für Mittel, und mit was gutem Erfolge den ertrunkenen Personen das Leben öfters gerettet, und erhalten worden...“ NA Praha, PT, inv. č. 1758, 1. 7. 1769.

¹⁸ J. KROPATSCHKEK, *Handbuch I*, s. 350–353.

¹⁹ K této tezi J. Schlumbohna viz Pavel HÍML, „Cito, cito, citissime“. *Vom Umlauf der Patente, Cirkulare und Mandate im frühneuzeitlichen Böhmen*, in: Wolfgang Behringer – Miloš Havelka – Katharina Reinholdt (edd.), *Mediale Konstruktionen in der Frühen Neuzeit*, Affalterbach 2013, s. 139.

Výklad o odměňování zachránců však nelze založit pouze na normativních předpisech a analýze jejich praktických aplikací, neboť neméně důležitou roli hrály i další texty, jejichž prostřednictvím si lidé tyto nové zásady politiky osvícenského státu sami osvojovali a zvnitřňovali. Přijetí nových norem totiž nikdy nemůže zajistit pouze hrozba sankcí. Lidé je především musí alespoň do určité míry vzít za své, musí se stát samozřejmou součástí jejich života a smyslem jejich snažení. Francouzský filosof Michel Foucault proto ve svých textech nechápal moc staticky, jako „vlastnictví“ privilegovaných, kteří jejím prostřednictvím vykonávají nadvládu nad ostatními, nýbrž jako „strategii“, která cirkuluje v síti vztahů, kde jednotlivé subjekty zaujímají určité (strategické) pozice. Z toho plyne, že osvícenské inovace znamenaly pouze rekonfiguraci těchto mocenských vztahových sítí, a tímto prizmatem je tudíž zapotřebí nahlížet i texty, které osvícenci produkovali. Byly projevem a zároveň i nástrojem těchto proměn mocenských vztahů. Nepřinášely jen sankce a jejich povaha nebyla pouze represivní. Podstatné je, že zároveň vybízely k určité aktivitě a produktivitě a že jejich zásady obyvatelé postupně přijímali za své.²⁰

Populární literatura a noviny jako návod, jak pomoci topícím se osobám

Kromě samotných právních norem, přijímaných ve Vídni nebo v Praze, se tedy na prosazování osvícenských zásad podílela i populární literatura. Tyto knížky byly často vydávány buď za přímé spolupráce státních orgánů, nebo alespoň s jejich podporou. Jejich cílem bylo seznámit široké vrstvy venkovského obyvatelstva s novým, tedy osvícenským pohledem na svět a získat je pro něj.²¹ Oproti tomu elitní vrstvy, koncentrované převážně ve velkých městech, vstřebávaly osvícenský diskurs spíše prostřednictvím četby novin. V obou typech médií byla reflektována i problematika záchran topících se osob.

Jedním z dobrých příkladů tohoto typu textů je příručka německého nakladatele a novináře Rudolpha Zachariase Beckera (1752–1822) *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute*. Obecně řečeno se jedná o souhrnnou encyklopedii pro venkovany obsahující návody, jak „správně“ hospodařit a jak si počínat v situacích, s nimiž se člověk na vsi setkával. V češtině vyšla kniha do konce 18. století hned ve dvou různých překladech, přičemž nadále na ni budu odkazovat jako na *Pomoc v potřebě*.²² Beckerova publikace

²⁰ Srov. výklad Michela Foucaulta o moci z Michel FOUCAULT, *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*, Praha 2000, s. 61–62.

²¹ Stručně k této praxi Jan RANDÁK – Jan SOCHA, „... važí si času, chytí se práce, zahálky, se střeží co zrádce“. *Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace*, in: Jaroslav Lorman – Daniela Tinková (edd.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícensství*, Praha 2009, s. 77–84. Autoři však vědomě pracují pouze s konceptem disciplinace a nevěnují se recepci a procesu osvojování osvícenských myšlenek v lidovém prostředí. Pouze jednosměrný koncept disciplinace shora však k vysvětlení tohoto fenoménu nestačí.

²² První české vydání neslo název *Kniha bíd a pomoci pro sedlský lid*, ovšem kromě data a místa vydání postrádalo i informaci o autorovi překladu. Vznik překladu podrobně objasňuje Zdeněk ŠIMEČEK, *Z vydavatelské činnosti brněnských zednářů v 80. letech 18. století*, *Časopis Matice moravské* 111, 1992, č. 1, s. 53–74. Hlavní osobou zodpovědnou za jeho vytištění byl brněnský protestantský kazatel Victor Heinrich Riecke (1759–1830), působící ve městě od roku 1782. Beckera a Rieckeho spojovala kromě protestantského vyznání i příslušnost k zednářským lóžím a společní známí, především

se stala skutečným dobovým bestsellerem. Ještě než šla v červnu roku 1788 do tisku, objednali si zájemci z řad jednotlivců a institucí na 30 tisíc výtisků. Do února 1791 se na trhu objevilo 10 vydání o celkovém počtu přibližně 100 tisíc kusů; a to se jedná pouze o její německojazyčné varianty. Titul byl následně přeložen minimálně do dalších čtrnácti jazyků. Reinhart Siegert odhadl, že do konce 18. století mohlo v německojazyčném prostoru kolovat přibližně 400 tisíc výtisků.²³ Navzdory vysokému nákladu však německý historik Richard van Dülmen tvrdil, že se k samotným rolníkům nedostala, neboť její distribuce „ztroskotala nejen na negramotnosti, ale také na životní situaci a nezájmu“²⁴. Není ovšem zřejmé, na základě jakých poznatků učinil takto striktní závěr, a proto ho nepovažuji za víc než jeho osobní názor, který pro následující analýzu Beckerova textu není nijak zásadní.

Rudolf Zacharias Becker ve své publikaci zpřístupnil závazné normy a návody v podobě, o níž se domníval, že je běžnému obyvatelstvu mnohem bližší než například strohé vyhlášky, vyvěšované na veřejných místech a nahlas předčítané. Jeho kniha má tudíž pro moderního čtenáře poněkud nezvyklou formu. Je členěna do tří velkých oddílů, které jsou rámovány důmyslným příběhem. V úvodu publikace se čtenář setkává se šlechticem z fiktivního panství Mildheim, dvakrát ženatým mužem, jehož syn z prvního manželství studuje na univerzitě. Příběh začíná nedlouho poté, co jeho druhá žena, v té době těhotná, zemřela. Šlechtic je již starý, nemocný a sužuje ho stesk po zemřelé manželce. Pozve si proto k disputacím o životě duchovního Wohlgemutha. Nakonec přesto umírá steskem a na pohřeb přijíždí jeho syn. Při otevření rodinné hrobky se k překvapení všech zjistí, že šlechticova manželka byla původně mrtvá jen zdánlivě, otevřela totiž rakev, ale nebyla schopna dovolat se pomoci, a tak v hrůze potratila a teprve poté skutečně zemřela. Mladý šlechtic se trápí nad děsivou smrtí své nevlastní matky a rozpráví o tom s Wolgemuthem. Prozradí mu, že si s sebou z univerzity přivezl knihu *Pomoc v potřebě*, v níž je mnoho užitečných rad a návodů, mimo jiné týkajících se rozpoznání zdánlivé smrti od smrti skutečné. Wolgemuth se nabídne, že z ní tuto pasáž sedlákům veřejně přečte. Posluchači jsou nadšeni a vymůžou si předčítání i dalších pasáží. Nakonec jednak sedláci Wolgemutha uprosí, aby jim z knížky četl pravidelně

lipský knihkupec a nakladatel Georg Joachim Göschen (1752–1828), který Beckerovi zprostředkoval Rieckeho prosbu o povolení překladu. Ten si nakonec vzal na starost katolický kněz Karel Killar (1746–1809), který měl coby venkovský farář k obsahu knihy velmi blízko. Zatímco toto vydání bylo přímou iniciativou brněnské zednářské lóže, druhému vydání z Prahy, které vzniklo na prvním zcela nezávisle, dal podnět osvicenský pedagog a katolický kněz Ferdinand Kindermann (1740–1801). Knihu do češtiny nově přeložil František Jan Tomsa (1753–1814), jenž pracoval v tiskárně pražské c. k. normální školy, mimo jiné jako korektor a překladatel. Vydána byla v roce 1791 pod názvem *Pomoc v potřebě neb užiteční veselí i smutní příběhové obyvatelů z Mildheima*. Při výzkumu jsem primárně využíval toto vydání z roku 1791. S prvním brněnským vydáním z roku 1789 jsem ho porovnával jen ve vybraných pasážích.

²³ Všechny údaje čerpám ze studie Reinhart SIEGERT, *Aufklärung und Volkslektüre. Exemplarisch dargestellt an Rudolph Zacharias Becker und seinem „Noth- und Hilfsbüchlein“*, Archiv für Geschichte des Buchwesens 19, 1978, s. 565–1348, zvl. s. 686–721, 1106–1114.

²⁴ „Rolníci měli jiné starosti než osvícenci,“ tvrdil bez jakýchkoli pochybností. Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku III*, Praha 2006, s. 257. Nemaťou část tisků skupili šlechtici a další movití lidé, kteří teprve následně knihy distribuovali do škol nebo na fary. Meklenburský vévoda si například objednal 600 výtisků knihy již v roce 1787, R. SIEGERT, *Aufklärung*, s. 690.

a vysvětloval jim její obsah, a jednak jejich nadšení pro nové informace přesvědčí mladého pána z Mildheimu darovat několik exemplářů knihy místní škole. Úvodní příběh uzavírá odjezd mladého šlechtice z panství na cestu za poznáním po cizích zemích, ke které ho poslední vůlí zavázal jeho otec. Následuje samotný text knihy *Pomoc v potřebě* a na konci jejího třetího oddílu se Becker k příběhu mladého šlechtice a duchovního opět vrací.

Již samotný narativní úvod této jinak ryze praktické příručky je materiál, jenž by určitě vydal na samostatný výzkum. Upozorňuji na něj především proto, že je v něm akcentováno téma zdánlivé smrti, které lze podle mého názoru se záchranami tonoucích dobře propojit skrze koncept biopolitiky. Již v úvodu jsem uvedl, že cílem biopolitiky byl podle Foucaulta růst lidské populace, k čemuž mělo mj. pomoci i zavedení nejrůznějších bezpečnostních mechanismů, jejichž prostřednictvím by bylo možno odvrátit případy, kdy lidé umírali „zbytečně“. Osoba jen „zdánlivě mrtvá“ mohla dál žít, pokud by byli lidé schopni tento její stav správně rozpoznat a adekvátně na něj reagovat. Stejně tak topící se člověk nemusel zemřít, pokud se našel někdo, kdo mu z vody pomohl. Jakkoli to v krajním případě mohlo znamenat i nasazení vlastního života. Příkladem hodným následování se tak podle Rudolpha Zachariase Beckera měl stát vévoda Leopold Brunšvický, který zahynul v dubnu roku 1785 při povodni ve Frankfurtu nad Odrou. Podle legendy, která byla převzata i do knihy, se vévoda utopil, když se snažil zachránit děti chudé ženy z rozvodněné řeky Odry. Ve skutečnosti však utonul, když se přepravoval přes řeku na lodi, aby se mohl postarat o majetek svých vojáků.²⁵ Událost v její legendární podobě proslavil mědiryt Daniela Chodowieckého (1726–1801) a podobný výjev zvolil i Rudolf Zacharias Becker na titulní list své knihy, společně s heslem „Hilf deinem Bruder in der Noth!/Dies ist des Christen erst Gebot“²⁶.

Konkrétní preventivní doporučení, aby se člověk ve vodě topit nezačal, jakož i rady, jak se chovat, když by se topit začal, a podrobný návod, jak topícího se člověka z vody zachránit a jak ho potom oživovat, našel čtenář ve třetím oddíle knihy, v kapitole nazvané Jak se utopenci zas vzkřísit mohou.²⁷ Zde navrhované postupy odpovídají nařízením vydávaným státními autoritami od roku 1769. Překladatel do češtiny, František Jan Tomsa, je upravil jen v nevýznamných detailech.²⁸

Již jsem zmínil, že kromě textů určených primárně pro venkovské, nepříliš vzdělané obyvatelstvo šířily osvícenské zásady mezi elitami zejména noviny. Jednalo se především o líčení jednotlivých záchran lidí před nebezpečím utonutí, statečnosti těch, kteří nasazovali vlastní život pro záchranu druhých, a vděčnosti zachráněných. Příkladem

²⁵ Anton PUMPE, *Heldenhafter Opfertod des Herzogs Leopold von Braunschweig 1785 in der Oder. Wahrheit oder Legende? Presse im Spannungsfeld zwischen Aufklärung und Propaganda. Eine quellenkritische Studie*, Wolfenbüttel 2008, zvl. s. 190–193.

²⁶ Rudolf Zacharias BECKER, *Noth- und Hülfsbüchlein oder lehreiche Freuden- und Trauen-Geschichte der Einwohner zu Mildheim*, Gotha 1800, s. 63–64.

²⁷ Konkrétně Rudolf Zacharias BECKER, *Pomoc v potřebě neb užiteční veselí i smutní příběhové obyvatelů z Mildheimu*, Praha, c. k. normální škola, 1791, s. 277–282.

²⁸ Pokud jde o obsah, jedná se vlastně jen o jednu zásadnější úpravu. V Beckerově originále zmiňovaný klystýr z heřmánkového čaje a octa nahradil překladatel klystýrem z tabákového kouře. Srovnej R. Z. BECKER, *Noth- und Hülfsbüchlein*, s. 300, a též, *Pomoc*, s. 281. S použitím tabákového kouře počítal již „návod“ pro postup při oživování „utopeného nebo jinak udušeného člověka“ z roku 1769.

může být zpráva o terezínském obchodníkovi s cihlami jménem Kaspar Wieser, který zachraňoval v Litoměřicích při povodni v roce 1784. Sám převezl na malé loďce do bezpečí 75 osob a poskytl jim i dalším postiženým obyvatelům Litoměřic a Terezína rozmanitou pomoc. Jak noviny upozornily, nejednal tak proto, že mu to přikazovala nějaká úřední či jiná povinnost, nýbrž pouze z „nejušlechtilejšího lidského pudu“ (edelsten menschenwürdigsten Triebe). V novinové zprávě se dále zdůrazňuje, že se tím vystavil ohrožení vlastního života, přičemž sám měl šest nezaopatřených dětí a nemocnou těhotnou manželku. Autor zprávy z toho pak dovodil, že právě takové jednání by mělo být pro ostatní vzorem.²⁹ Podobně podrobně se tento list věnoval i případu šestileté dívky, která spadla 19. srpna 1785 v Praze do Vltavy. Z vody ji zachránili, ale zdála se mrtvá. Jeden muž, „pan Michel“, ji odnesl k sobě domů do postele a začal jí kartáčovat tělo, přičemž dívka se po hodině a půl opět probrala k životu a zcela zotavila. Autor textu takové jednání zachránce vysoce ocenil a dával ho za příklad.³⁰ Informací o zachráněných noviny přinášely daleko více, ale tyto dva případy jsem vybral právě proto, že jejich zpracování programově naplňuje úlohu osvícenského tisku jako prostředku, kterým byl čtenář vzděláván a formován. Podobně, jako se venkovan vzdělával prostřednictvím knížek populární literatury, v nichž si sám četl nebo ze kterých mu bylo předčítáno. Obě skupiny tak nakonec obdržely tytéž „praktické“ rady. Čtenář novin již na základě příkladu „pana Michela“ věděl, že člověka zachráněného z vody přivede zpět k životu teplo a kartáčování těla, a tentýž poznatek si odnesl i čtenář/posлуhač z Beckerovy příručky.³¹

Případy zachráněných osob

Navzdory těmto oficiálním tištěným pramenům jsou však hlavním zdrojem mého výkladu spisy z vyšetřování jednotlivých případů záchran. Na samý začátek této části analýzy jsem vybral dva případy coby ukázky průběhu podobných událostí. Jeden z nich skončil přiznáním odměny, zatímco druhý nikoli.

První se odehrál u Soběslavi v jižních Čechách. Dne 20. března 1786 jely do Soběslavi z Myslkovic židovky Edel Benjamin a Rößl Czaskin. Na cestě bylo náledí a kuň formana neposlouchal, ten se proto rozhodl projet místním potokem, ale vůz se začal propadat do větší hloubky a nakonec se převrhl. Přestože byl okolo „velikej zástup

²⁹ „So ein seeliges Bewußtseyn, so eine ausgezeichnete schöne Handlung, woran man wenige Beyspiele hat, - so ein Edelmuth, der der Menschheit so viele Ehre bringt verdient in einer seiner wahren Gestalt und Größe, andern von Menschenliebe erfüllet Seelen, zum Muster und Nachahmung in ähnlichen Fällen öffentlich vorgestellt zu werden.“ Prager Oberpostamtszeitung (dále jako PZ), č. 38, 15. 5. 1784, Beylage zur k. k. Prager Oberpostamtszeitung. O udělení odměny K. Wieserovi informovalo vydání PZ, č. 66, 21. 8. 1784, s. 333.

³⁰ „Es wäre zu wünschen, daß man nach einer viertelstündigen vergeblichen Arbeit mit einem Ertrunkenen nicht sogleich an der Wiederherstellung verzweifelte, wie viele könnten noch vom Tode errettet werden.“ PZ, č. 72, 6. 9. 1785, s. 570.

³¹ „Tře se ohřítými neb nakouřenými klocky, a zespod noh silným kartáčem, a pořád pod přikryvadlem, aby se žádný oud při tom neobnažil.“ R. Z. BECKER, *Pomoc*, s. 280. Tento postup platil i obecně pro osoby, u kterých se s jistotou nevědělo, zda jsou již mrtvé. Takovým bylo třeba „na nohy ohříté cihly položit a chodidla kartáči šoustat“. Tamtéž, s. 18.

lidu“, nikdo se nechtěl vystavovat nebezpečí při záchraně dvou židovek, které v rozvodněném potoce zůstaly. Pouze mlynář Václav Melena z blízkého Cikhartova mlýna, „když viděl, že zle jest“, sedl na svůj malý „vůrek“, a třebaže byl pak sám po pás ve vodě, obě židovky zachránil. Takto aspoň událost vylíčil u výslechu na soběslavské radnici 21. března kožešnický mistr Vojtěch Celestýn, který byl vyslýchán jako svědek, přičemž jeho popis podpořil i druhý vyslýchaný svědek, pekařský mistr Jakub Příhoda. Již následující den sepsali soběslavští radní dopis pro prácheňský krajský úřad, v němž celou událost převyprávěli, ale také dodali, že ji na místě přešetřili, „komisionálně“ prozkoumali hloubku řeky, v níž byla voda špinavá, smíchaná s ledem a hluboká jeden sáh (asi 1,9 metru). Na základě šetření došli k závěru, že mlynář při záchraně nasadil svůj vlastní život, a kdyby tak neučinil, obě židovky by se utopily. Prosili proto krajský úřad, aby žádost o odměnu postoupil dál. Krajský úřad pak informoval soběslavskou radu dopisem z 29. srpna, že na základě dvorského dekretu ze 7. srpna bude mlynáři Melenovi vyplacena odměna 25 zlatých.³²

Druhý případ se odehrál v Sedleci na Litoměřicku.³³ Dne 22. ledna 1793 odeslal sedlecký hospodský Wentzel Rausch hospodářskému úřadu v Zahořanech oznámení o tom, že 18. ledna mezi dvanáctou a jednou hodinou odpolední zachránil z místního rybníka dítě a žádal o vyplacení příslušné odměny. Záchrana proběhla následujícím způsobem: Dcera sedleckého pekaře vběhla do hospody a křičela, že do rybníka spadlo dítě. Rausch se tam okamžitě rozběhl a snažil se dítě zachytit ze břehu, ovšem bez úspěchu. Nakonec mu tedy nezbylo než „toliko z lidumilnosti“ (bloß aus Menschenliebe) do rybníka skočit a dítě, později identifikované jako pětiletý chlapec, vytáhnout. Hoch sice zprvu nejevil známky života, ale přesto se plně uzdravil. Rausch proto žádal hospodářský úřad o prošetření případu a vyplacení odměny. Hospodářský úřad v Zahořanech událost skutečně prošetřil a ve zprávě z 6. února informoval litoměřický krajský úřad o svých závěrech. Úředníci prověřili hloubku rybníka, která podle nich dosahovala maximálně 1,5 lokte (něco přes 1 metr), a zjistili, že zachráněným byl syn vojenského krejčího. Souhlasili s popisem události, který poskytl zachránce, a připustili, že chlapec na životě bezprostředně ohrožen byl. Zároveň ale poznamenali, že nebezpečí pro zachránce bylo menší, než jak ho sám popsal, neboť voda nebyla hluboká a nehrozilo mu nebezpečí utonutí, navíc u rybníka bylo v té době přítomno mnoho lidí, kteří by případně pomohli, kdyby se sám dostal do nesnáží. Proto hospodářský úřad nakonec nenavrhl odměnu vyplatit, neboť ta náležela jen zachráncům, kteří se vystavili „zjevnému nebezpečí života“ (augenscheinlicher Lebensgefahr). V dopise z 16. února, adresovaném hospodářskému úřadu v Zahořanech, s tímto závěrem krajský úřad souhlasil a žádost o vyplacení odměny zamítl.

Již tyto dva případy prozrazují, jaké skutečnosti rozhodovaly o přiznání či nepřiznání odměny za záchranu osob. Na úrovni právně závazných norem byly kodifikovány zejména dvorským dekretem z 8. dubna 1782, který ve čtyřech bodech shrnoval, jak

³² Veškeré informace k případu viz Státní okresní archiv Tábor, Archiv města Soběslav, policie stavební a požární, sign. III I 8, kart. 188, inv. č. 1091, mlynář Václav Melena zachránil před utopením dvě židovky u Myslkovic.

³³ Státní oblastní archiv (dále jako SOA) Litoměřice, Krajský úřad (dále jako KÚ) Litoměřice, Publicum (dále jako Publ.), sign. 35/2, kart. 656.

měly úřady při vyšetřování postupovat.³⁴ Musely jednak vyšetřit, jak se zachráněný dostal do vody a jak záchrana probíhala; dále ověřit, zda zachráněný i zachránce byli bezprostředně ohroženi na životě; poté zajistit výslechy dvou svědků, pokud byli na místě události přítomni další lidé, a konečně toto celé šetření nesmělo trvat déle než čtyři týdny. V roce 1785 tyto zásady doplnil ještě dvorský dekret vydaný 28. dubna, přejatý a publikovaný v podobě dvou nařízení českého gubernia dne 12. května.³⁵ Tento předpis stanovoval, že rodiče musí svým dětem zabránit v „nebezpečném klouzání po ledě“ (gefährliche Eisschleifen). Pokud by to opomenuli a při této „svévolné“ (muthwillig) činnosti následně došlo k tomu, že se led pod dítětem prolomil a to muselo být zachraňováno, měli rodiče povinnost vyplatit zachránci předepsanou odměnu ze svého. Dekret dále stanovoval, že při vyšetřování okolností případů zachráněných osob je zapotřebí věnovat se zvláště majetkovým poměrům zachráněných – případně jejich rodičů, pokud šlo o děti –, protože vyplácení odměn z prostředků státu (von dem Aerarium) se týkalo pouze lidí nemajetných. Ostatní a zvláště ti, kteří se do nebezpečí dostali svévolně a z vlastní nepozornosti, měli povinnost takto vyplacené prostředky zemské pokladně nahradit.³⁶

Postupy při vyšetřování případů a činnost jednotlivých úřadů

Při rozhodování o udělení odměny zachráncům byl nejdůležitější druhý bod dekretu z dubna 1782. Tedy vyšetřování, zda byl zachráněný i zachránce vystaven bezprostřednímu ohrožení na životě, protože v případě zachránce jinak platilo, že takovou pomoc byl povinen poskytnout vždy.³⁷ Tuto skutečnost explicitně připomínal klatovský krajský úřad hospodářskému úřadu v Otíně, který vyšetřoval záchranu dvanáctiletého chlapce Josefem Kroupou: „... neboť pokud záchrana nebyla spojena s ohrožením života Josefa Kroupy, pak tento pouze plnil povinnost každého člověka, za což mu nenáleží žádná odměna. Pokud by ji neposkytl, musel by být naopak potrestán.“³⁸

³⁴ V podstatě totéž, ale nikoli takto přehledně seřazené, obsahovala i nařízení z prosince 1781. J. KROPATSCHKEK, *Handbuch I*, s. 350–351.

³⁵ Opis dopisu z Vídně, ve kterém české gubernium informuje Leopold Vilém Krakovský z Kolovrat (1727–1809), nejvyšší český a první rakouský kancléř, se nachází v NA Praha, ČG Publ., odměny za pomoc a záchranu topících se, sign. B XXIII/10, kart. 942, inv. č. 2046. Nařízení publikoval Joseph KROPATSCHKEK (ed.), *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Systematischen Verbindung VIII*, Wien, Johann Georg Moesle, 1787, s. 358–359.

³⁶ „... allzeit zur Entschädigung des Aerariums für die hinausbezahlte Taglia verhalten werden.“ NA Praha, ČG Publ., odměny za pomoc a záchranu topících se, sign. B XXIII/10, kart. 942, inv. č. 2046, opis dopisu kancléře Kolovrata z 28. 4. 1785. Například v případě záchrany desetiletého chlapce Janem Hejtmánkem ve Strakoncích v roce 1790 zmiňuje dvorská kancelář ve svém dekretu explicitně nemajetnost rodičů jako důvod, proč má být odměna vyplacena „z eráru“. NA Praha, ČG DR, dekret z 20. 7. 1790.

³⁷ „... ohne diese verdient der Erretter keine Belohnung, sondern würde sich vielmehr durch eine dergleichen mit keiner Gefahr verbundene Handlung, die ieder seinen Nebenmenschen zu leisten Schuldig ist.“ J. KROPATSCHKEK, *Handbuch I*, s. 352.

³⁸ „... denn, wenn die Rettung nicht mit Lebens Gefahr des Joseph Kraupa verbunden gewesen, so hat er nichts anderes als die Pflicht der Menschheit erfüllet, welche gar keine Belohnung verdienet, son-

Tentýž krajský úřad se o tři roky později musel vypořádat s případem záchrany pětiletého chlapce Vojtěcha domkářem Symonem Cziberou z Vlčic.³⁹ K události došlo 17. dubna 1791 a Czibera ji na příslušný hospodářský úřad v Hradišti ohlásil o dva dny později. Tento úřad následně případ vyšetřoval a 3. května odeslal krajskému úřadu zprávu o záchraně chlapce s poznámkou, že Czibera sám nasadil vlastní život a že doporučuje jeho žádost o odměnu vyřídit kladně. Krajský úřad odpověděl po dvou dnech dopisem, v němž s odkazem na dekret z 8. dubna 1782 upozornil, že je třeba událost řádně vyšetřit a především vyslechnout svědky. Hned následující den byly tedy v Hradišti tamějším hospodářským úřadem provedeny tři výslechy (svědka, matky zachráněného a zachránce). Svědek, sedmnáctiletý mlynářský pacholek Lorenz Dolak, vypověděl, že dítě se houpalo na lávce nad řekou a pak do ní spadlo. Sám Dolak se podle vlastního vyjádření bál, že by kvůli hloubce vody dítěti nepomohl a že by se ještě utopil, a proto zavolal na Cziberu, aby mu pomohl. Ten prý do řeky skočil rovnou v šatech, chytil dítě za ruku a vytáhl ho z vody ven. Podle Dolakova názoru by se dítě utopilo, kdyby pro něj Czibera neskočil. Matka zachráněného Vojtěcha, domkářka Anna Hanslikowa, u události přímo nebyla, věděla o ní jen z vyprávění dalších dětí a pacholka Dolaka. Na otázku, jaké jsou její majetkové poměry, odpověděla, že je chudá („sotva že ty děti obživíme“). Symon Czibera při výslechu popsal průběh záchrany ve shodě se svědectvím mlynářského pacholka a na otázku, jak byla voda hluboká, odpověděl, že „až pod ramena“. Všechny tyto tři výslechy putovaly z Hradiště do Klatov dopisem ze 14. května a s poznámkou, že úředníci prošetřovali hloubku vody v řece a zjistili, že je 2 a půl lokte hluboká (necelé 2 metry, pokud měli na mysli tzv. vídeňský loket).⁴⁰ Na základě zaslaných výslechů i tohoto zjištění hradištského úřadu zamítl krajský úřad udělení odměny a 19. května o tom hradištský hospodářský úřad informoval. Případ uzavřel s tím, že pomoc byla Cziberovou povinností, „ten tak nemůže za tuto vykonanou povinnost, jejíž neposkytnutí by bylo trestné, žádat odměnu, proto se požadovaná prémie zamítá“⁴¹. Krajský úřad při svém rozhodování tedy nedal na vyjádření jediného svědka události a samotného zachránce, kteří shodně vypovídali o bezprostředním ohrožení života zachraňujícího Czibery, nýbrž využil informaci z Hradiště o přezkoumání hloubky vody v řece. Ta byla vůbec při vyšetřování poměrně často užívána jako indikátor ohrožení života zachránce, a proto se úřady neměly spokojit jen s informacemi, které v tomto ohledu poskytli svědci, zachráněný nebo zachránce, nýbrž měla být, podobně jako u obou výše zmiňovaných případů ze Soběslavi a Sedlece, úředně přezkoumána. Z toho je patrné, jak se zásadou úřední praxe postupně stala objektivizace tvrzení svědků. Pro řádné projednání případu již nestačila jejich výpověď pod přísahou a údaje typu „po pás“, „pod ramena“ a podobně.

dern, wenn er sie unterlassen hätte, bestrafet werden müßte...“ SOA Plzeň, KÚ Klatovy, inv. č. 414, sign. 35/1, kart. 223, koncept dopisu z 29. 5. 1788.

³⁹ SOA Plzeň, KÚ Klatovy, inv. č. 414, sign. 35/1, kart. 223, spis z roku 1791.

⁴⁰ „... zugleich aber berichten sollen, daß die Tiefe des Wassers untersuchter Massen 2 ½ Ellen befunden worden.“ Tamtéž, dopis z hradištského hospodářského úřadu krajskému úřadu v Klatovech, 14. 5. 1791.

⁴¹ „... so kann er auch für diese geleistete Schuldigkeit, deren Unterlassung ihn strafbar gemacht haben würde, keinen Belohnung fordern, und er wird daher mit der angesuchten Taglia abgewiesen“. Tamtéž, koncept dopisu z klatovského krajského úřadu hospodářskému úřadu v Hradišti, 19. 5. 1791.

Úřady se musely samy na místě přesvědčit o jejich pravdivosti a zjištěné skutečnosti přesně kvantifikovat.

Na základě těchto posledních dvou případů je zjevné, že ve sledovaném období platila povinnost pomáhat lidem v nouzi, pokud taková pomoc neohrozila život či zdraví zachránce. Za ni proto odměna většinou vyplácena nebyla. Podrobnějšímu rozboru této povinnosti se však budu věnovat až později, společně s dalšími, které také omezovaly okruh příjemců odměn.

Zajímavý pohled na praxi rozhodování o přidělení či nepřidělení peněžité odměny za záchranu osob z vody nabízí soupis všech případů, k nimž došlo v souvislosti s mimořádně rozsáhlou povodní v únoru 1784 a které byly z krajských úřadů postoupeny českému guberniu.⁴² Dokument obsahuje kromě místa a stručného popisu události návrh odměny od krajského úřadu spolu se zdůvodněním (nikoli ve všech případech) a rozhodnutí českého gubernia, které je občas rovněž doplněno stručným odůvodněním. Z několika stovek zde zaznamenaných událostí plyne, že přinejmenším v těchto případech neexistovalo jednoduché rovnítko mezi uznanou a vyšetřováním potvrzenou záchranou a odměnou 25 zlatých pro zachránce. Krajské úřady navrhovaly a gubernium často potvrdzovalo i odměny v násobcích této částky, případně i v podobě odlišných částek, schvalovalo například odměny ve výši 4, 8, 12, 16 a 24 zlatých. Nabízí se tedy úvaha, že v tomto roce stále ještě nebylo rozhodování o přiznání odměn zcela standardizované a nepodléhalo striktně platným normám, nýbrž že úředníci měli stále ještě velkou volnost pro rozhodování na základě určitých nepsaných pravidel a patrně i dosavadní praxe. O tom by svědčila i skutečnost, že část odměn byla vyplácena formou fixní částky (nejčastěji 25 zlatých) pro zachránce, ať už zachránil jednu osobu, nebo více lidí, ovšem část prostředků byla vyplácena podle logiky zcela opačné, v níž odměna náležela zachránci za každého jednoho zachráněného.⁴³ Mimořádná událost, jakou byla únorová povodeň roku 1784, kdy byli lidé zachraňováni po desítkách či stovkách, by často taková „záchrana“ spočívala v převážení lidí na lodi přes rozvodněnou řeku, tehdejší systém přiznávání, vyměřování a vyplácení odměn řádně prověřila. Příkladem může být návrh zcela nereálné odměny 1800 zlatých, který na české gubernium zaslal litoměřický krajský úřad ve prospěch dvou obyvatel Litoměřic, kteří na lodi převezli celkem 150 osob.

Někteří zachránci měli místo peněz obdržet medaile či pamětní dekry. U jiných osob bylo explicitně zmíněno, že se při zachraňování sice nevystavili nebezpečí života, ale přesto nakonec nějakou formu odměny (nižší než 25 zlatých) obdrželi, přičemž přiznání odměny z guberniálních fondů nebránila ani skutečnost, že dotyčný zachránce získal již peníze z obecní pokladny.⁴⁴ Naopak radní si odměnu vyplatit nezasloužili, pro-

⁴² „Haupt Tabelle der jenigen Individuen, die sich bey der im Königreich Böhmeim untern 28. Februarii A[nn]o 1784 fürgewesten außerordentlichen Überschwemmung, als Menschen, und Bürger ausgezeichnet haben, mit dem Vorschlag der betreffenden Stadt, und Kreis Haupt Leüten, dann Gutachten des K. böhmischen Landes Gubernii über die Art der Belohnung.“ NA Praha, ČG Publ., odměny za pomoc a záchranu topících se, sign. B XXIII/4, kart. 942, inv. č. 2046.

⁴³ Případně podle logiky úplně jiné – mlynářský tovaryš Georg Ziegler z Plzně zachránil 25 osob, které převezl na své lodi do bezpečí. Protože absolvoval celkem 6 jízd, obdržel odměnu 25 zlatých za každou jízdu, celkem tedy 175 zlatých.

⁴⁴ Celkem osmi rybářům vyplatili v Litoměřicích z městské kasy celkem 49 zlatých jako odměnu za převezení celkem asi 300 osob. Přesto přiznalo gubernium každému z nich navíc 25 zlatých. Tamtéž.

tože konali jen svou úřední povinností (Amte anklebende Pflicht).⁴⁵ Navržené odměny v celkové výši 9652 zlatých a 30 krejcarů byly českým guberniem vyplaceny poté, co to dvorským dekretem ze dne 24. června schválil kancléř Krakovský z Kolovrat⁴⁶, a jejich udělení bylo o měsíc později oznámeno veřejnosti v Schönfeldových novinách.⁴⁷ Je ovšem třeba zdůraznit, že samotné vyšetřovací spisy k daným případům nemáme k dispozici, a proto z těchto ojedinělých poznámek nelze vyvozovat hlubší závěry.

Kromě obecně platné povinnosti pomáhat lidem v nouzi, pokud se tím zachránce nevystavoval ohrožení vlastního života, ovlivňovaly vyplácení odměn ještě další typy závazků. Jistému Josefovi Kotisovi z předměstí Horažďovic byla prácheňským krajským úřadem navržená částka 75 zlatých za záchranu jeho ženy, dítěte a tchyně snížena rozhodnutím úředníků českého gubernia na 25 zlatých, a to s odůvodněním, že zachraňoval členy své rodiny. Jedná se o výjimečný případ. S žádostí o přiznání odměny za záchranu rodinných příslušníků jsem se v pramenech setkal právě jen v tomto případě. To lze pochopitelně vysvětlit hned několika různými způsoby, například tím, že lidé takové žádosti ani nepodávali nebo že byly zamítnuty již v první instanci městskou radou nebo příslušným hospodářským úřadem a k vyšetřování vlastně vůbec nedošlo. Přitom je velmi pravděpodobné, že nejvíce osob bylo zachráněno právě svými nejbližšími – příbuznými či členy domácnosti. Lze tudíž formulovat hypotézu, že jedním z cílů norem o odměňování zachránců bylo podpořit a propagovat novou podobu obecně chápané mezilidské solidarity na úkor starších typů vzájemností na základě příbuzenství nebo sdílené domácnosti.

Poslední výjimky při rozhodování o přidělení odměny se vztahovaly ke specifickým profesím. Osvícenství přineslo nový koncept úřední povinnosti, v jehož důsledku obdrželi úředníci za své nasazení při záchranách nejčastěji „jen“ různá čestná ocenění, jako byly dekry a medaile; jakkoli medaile byly aspoň zhotoveny z cenného kovu. Naopak vojáci dostávali za své činy finanční odměny jako kdokoli z „běžné“ populace a v novinách byli pak líčeni jako ti nejstatečnější zachránci.⁴⁸ Specifickou kapitolu představovali řemeslníci, kteří byli z povahy své profese úzce spjati s vodou – rybáři a loďaři. Od nich se na jedné straně vyžadovalo, aby pomáhali bez ohledu na možné nebezpečí,⁴⁹ ovšem na druhou stranu mohli být za svůj čin odměněni penězi, právě na rozdíl od úředníků, byť ti většinou vystupovali pouze jako koordinátoři záchranných prací a málokdy jim šlo skutečně o život. Tak lze alespoň soudit z dochovaných zpráv, které pochopitelně odrážely skutečnost jen velmi zkráceně, neboť byly ovlivněny účelem, za nímž vznikaly – získat finanční odměnu při splnění předepsaných kritérií.

⁴⁵ Jednalo se o tři radní z Malé Strany, kteří patrně skutečně lidi aktivně zachraňovali, ne jen „koordinovali“ záchranné práce, za což byli obvykle radní odměňováni dekretem (Belobungsdekret).

⁴⁶ NA Praha, ČG Publ., odměny za pomoc a záchranu topících se, sign. B XXIII/4, kart. 942, inv. č. 2046.

⁴⁷ PZ, č. 66, 21. 8. 1784, s. 333 a PZ, č. 70, 4. 9. 1784, s. 365.

⁴⁸ To bylo občas zdůvodňováno specifickou plukovní ctí. Příkladem byli tři husaři, kteří měli na Mělnicku převést do bezpečí čtyřicet osob, když i rybáři odmítli riskovat svůj život pro jejich záchranu, zatímco vojáci tak učinili mj. „k poctivosti svého slavného pluku“. Pražské české noviny, č. 13, 27. 3. 1784, nestránkováno.

⁴⁹ „Wer einen Menschen in das Wasser fallen sieht, und Fischer oder Schiffleute in der Nähe sind, der soll sie ungesäumt zur Hilfe auffodern, und sie aber unter Kriminalbestrafung zu Hilfe eilen.“ Nařízení ze 17. 7. 1781, viz J. KROPATSCHEK, *Handbuch I*, s. 342.

Již z těchto několika příkladů je vidět, že závazné předpisy upravující udělování odměn za záchranu topících se osob z vody byly často v praxi uplatňovány velmi volně a že mnohdy záleželo i na jiných (nepísaných) normách, upravujících chování a jednání členů dané společnosti.

Rozporů mezi platnými a závaznými normami na jedné straně a jejich uplatňováním v každodenní úřední praxi na straně druhé lze ale v pramenech nelézt mnohem více. Jak jsem již zdůraznil, předpisy, na základě nichž se úřady rozhodovaly, zda v tom či onom případě odměnu přiznat, či nikoli, tedy nařízení ze 17. července 1781 a následující, hovoří explicitně o záchranách z vody. Příkladem může být rozhodnutí českého gubernia ve věci žádosti Antona Neuberta, vojáka, který v terezínském pevnosti zachránil dítě z otevřené žumpy. Na základě vyšetřování dospěli tamější úředníci k závěru, že zachránce nebyl v bezprostředním ohrožení života, ale především argumentovali tím, že odměny jsou určeny právě jen pro záchranu z vody.⁵⁰ Přesto tomu ne všechny mnou analyzované případy odpovídají. Dne 25. února 1788 přiznalo gubernium na základě dvorského dekretu ze 7. února téhož měsíce odměnu vojákovu Georgu Rostovi a měšťanu Adalbertu Seidlovi z České Lípy ve výši 25 zlatých pro každého, a to za záchranu čtyř osob při požáru. Jako důvod se kromě ohrožení života zachránců uvádí skutečnost, že tak činili nikoli pro peníze, ale z „ušlechtilého pudu lidumilného soucitu“⁵¹. To ale nebyl jediný případ. Krajský úřad v Klatovech odeslal 12. října 1788 do Prahy žádost čtyř klatovských měšťanů o vyplacení odměny za záchranu života jednoho zdejšího zedníka, který se ocitl v nebezpečí života při čištění studně. Úředník krajského úřadu v dopise argumentoval jednak tím, že zachráněný je nemajetný, ale především se odvolával právě na případ z České Lípy, kde byla odměna vyplacena za záchranu při požáru. Zároveň kladl otázku, zda vůbec záleží na tom, při jaké příležitosti člověk pomůže jinému člověku, který se nachází v bezprostředním ohrožení života.⁵² Také v tomto případě nakonec gubernium na základě dekretu z 3. února 1789 rozhodlo o udělení odměny v celkové výši 25 zlatých. Svou roli mohla jistě hrát i obecnější formulace dvorského dekretu a patentu z roku 1769, podle nichž náležela odměna zachráncům „utopeného nebo jinak udušeného člověka“. Explicitně však v těchto případech zmíněn nebyl.

V několika výše uvedených citacích z vyšetřovacích spisů i samotného nařízení ze 17. července 1781 se objevila informace, podle níž ti, kteří neposkytli pomoc topícímu se člověku v případě, kdy je taková pomoc neohrožovala na zdraví nebo životě, mohli nebo dokonce měli být potrestáni. Takové sdělení by implikovalo, že již v této době existoval trestný čin neposkytnutí pomoci. Tudíž že kromě morální povinnosti pomáhat bližním byli lidé vázání i povinnostmi, jejíž neplnění mohlo být trestně sankcionováno. V období, kterému se věnuji, platily na území Čech dva trestní zákoníky: do roku 1787 tzv. Tereziána (Constitutio Criminalis Theresiana) a poté josefínský trestní zákoník (Allgemeines

⁵⁰ „... Taglia nur für Wasserrettungen bestimmt ist.“ SOA Litoměřice, KÚ Litoměřice, Publ., sign. 35/2, kart. 559, dopis z českého gubernia, 4. 10. 1787.

⁵¹ „... nicht in der Hofnung einer Belohnung, sondern aus edlen Triebe Menschenfreundlichen Mitleidens...“ SOA Litoměřice, KÚ Litoměřice, Publ., sign. 35/6, kart. 559, dopis z českého gubernia, 25. 2. 1788.

⁵² „Einerley zu seyn scheint, ob die Rettung aus dem Wasser, oder sonst in einem anderen Vorfalle bewirkt werde?“ SOA Plzeň, KÚ Klatovy, inv. č. 414, sign. 35/9, kart. 223, koncept dopisu českému guberniu z 12. 10. 1788.

Gesetzbuch über Verbrechen und derselben Bestrafung). Ani v jednom z nich jsem ale delikt neposkytnutí pomoci nenalezl, což by mělo počínaje rokem 1787 zcela vylučovat, aby byl takový skutek stíhán a trestán. Všeobecný zákoník Josefa II. totiž vycházel ze zásad *nullum crimen sine lege* a *nulla poena sine lege*.⁵³ Tereziána ovšem tuto zásadu neuznávala, neboť obsahovala ustanovení, podle kterého mohlo být stíháno i jednání, jež nebylo v zákoně uvedeno, ale bylo shledáno jako škodlivé. Rozsudek však v tomto případě musel ještě před jeho vynesením posoudit nadřízený soudní orgán.⁵⁴ Na základě tohoto ustanovení je představitelné, že mohly být některé případy neposkytnutí pomoci topícím se osobám trestně stíhány, případně že hrozba tímto stíháním měla svůj právně pozitivní, a nikoli jen morální základ. Především to platí o situaci po 17. červenci 1781, kdy se hrozba trestního postihu (Kriminalbestrafung) objevila přímo v textu úředního nařízení. Konkrétní písemné doklady o takovémto vyšetřování jsem ovšem nenalezl.

Trestný čin neposkytnutí pomoci (unterlassene Hilfeleistung) byl ale jinak zcela v souladu s uvažováním osvěcenských právních expertů. Pro konkrétní důkaz lze nahlédnout třeba do blízkého zahraniční habsburské monarchie. V roce 1794 byl jménem pruského krále Fridricha Viléma II. (1744–1797) vydán dlouhé roky připravovaný kodex veškerého pruského zemského práva („Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten“), který tento delikt pregnantně definoval a stanovil za něj trest čtrnácti dnů ve vězení.⁵⁵ V Prusku tedy již na konci 18. století mohli a měli být trestáni ti, kteří neposkytli pomoc, pokud jim v tom nebránila nějaká závažná okolnost. Podobnou úpravu obsahoval i francouzský trestní zákoník (Code pénal) z roku 1810. Zde bylo ovšem neposkytnutí pomoci posuzováno jako přestupek a trestáno pokutou v rozmezí šesti až deseti franků.⁵⁶

České země se pochopitelně neřídily zákonnými normami cizích států. Tato pruská i pozdější francouzská úprava nicméně upozorňují na skutečnost, že delikt neposkytnutí pomoci byl součástí některých pozdně osvěcenských právních norem. Zatímco tedy patent Marie Terezie z roku 1769 zajišťoval mj. trestní imunitu těm, kteří se k pomoci druhým odhodlali,⁵⁷ dospěly pozdější osvěcenské předpisy až k postihování neposkytnutí pomoci.

⁵³ Ke kodifikaci trestního práva v českých zemích 18. století Karel MALÝ – Florian SIVÁK, *Dějiny státu a práva v českých zemích a na Slovensku do r. 1918*, Praha 1993, s. 332–336.

⁵⁴ Srov. čl. 104, § 1 *Constitutio criminalis Theresiana aneb Římské císařské v Uhřích a Čechách etc. etc. Královské Apoštolské Milosti Marie Terezie Arci-kněžny Rakouské, etc. etc. Hrdelní Právní řád*, Vídeň 1769, s. 281–282.

⁵⁵ Srov. § 78z: „Wer ohne eigne erhebliche Gefahr, einen Menschen aus der Hand der Räuber oder Mörder, aus Wasser- und Feuersnoth, oder aus einer andern drohenden Lebensgefahr retten könnte; und es unterläßt: soll, wenn der andre wirklich das Leben einbüßt, vierzehntägige Gefängnißstrafe leiden.“ *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten* IV, Berlin 1804, s. 598.

⁵⁶ Srov. čl. 475/12: „Seront punis d’amende, depuis six francs jusqu’à dix francs inclusivement... Ceux qui, le pouvant, auront refusé ou négligé de faire les travaux, le service, ou de prêter le secours dont ils auront été requis, dans les circonstances d’accidents, tumultes, naufrage, inondation, incendie ou autres calamités, ainsi que dans les cas de brigandages, pillages, fragment délit, clameur publique ou d’exécution judiciaire.“ *Code pénal de l’empire français*, Paris 1810, s. 74–76.

⁵⁷ „... an der Habhaftwerdung dergleichen Körper Niemand gehindert, noch weniger solche für einen Eingriff in die Landgerichtliche Jurisdiction angesehen, oder daß einem Mitleidigen daraus Nachtheil oder Vorwurf erwachte, gestattet...“ NA Praha, PT, inv. č. 1758, 1. 7. 1769.

Nejen, že jsem v trestních zákonících platných v této době na českém území nenašel dotyčný delikt, ale ani v dokumentaci z vyšetřování jednotlivých případů záchran není stopy po tom, že byl někdo z přihlížejících vyšetřován v souvislosti s neposkytnutím pomoci. Dokonce je mi znám pouze jediným případ, kdy byla při výslechu svědků alespoň vznesena otázka, proč dotyčnému topícímu se člověku nepomohl někdo další z přihlížejících, a to navzdory skutečnosti, že se většinou v okolí těchto událostí vyskytovalo hned několik osob. V tomto konkrétním případě navíc stačilo vysvětlení, že jeden ze svědků byl starý a druhý nemocný.⁵⁸

Vzhledem ke skutečnosti, že do projednávání jednotlivých případů byly zahrnuty orgány na všech úrovních tehdejší státní správy, vypovídají dochované prameny i o jejich vzájemných vztazích. V této době sahal bezprostřední vliv státu na úroveň krajských úřadů, které byly z původně stavovské instituce přeměněny na orgán státní moci v letech 1748 až 1751.⁵⁹ Počínaje rokem 1783 se prosazoval vliv státního aparátu v městských radách, které byly reformovány na magistráty. Jejich členové byli sice stále volební plnoprávními obyvateli města, ale nyní nově pouze z osob, které předtím schválilo gubernium spolu s apelačním soudem. Navíc po zvolení museli skládat zkoušku způsobilosti před zkušební komisí apelačního soudu.⁶⁰ Na nejnižší úrovni veřejné správy, tedy vrchnostenské správě a konkrétně jejích hospodářských úřadech, byla zatím vazba na nově vznikající státní byrokratický aparát nejslabší, byť hospodářští úředníci podléhali od 80. let alespoň částečnému dohledu krajských úřadů a tzv. Vlastenecko-hospodářské společnosti, zřízené přímo z iniciativy Marie Terezie.⁶¹ Ovšem právě na nich záviselo vyšetřování případů záchran osob z vody, pokud k nim došlo na venkově. Už samotný dvorský dekret z 8. dubna 1782 jako by předjímal, že činnost těchto úřadů není příliš kvalitní a explicitně nabádal krajské úřady, aby je bedlivě kontrolovaly a v případě zjištění nedostatků jim vrátily případ k došetření.⁶² Na nekvalitní práci hospodářských úřadů (a městských magistrátů) si pražskému policejnímu ředitelství v roce 1798 stěžoval i guberniální prezident hrabě Stampach. Konkrétně zmiňoval absenci podrobných popisů průběhu jednotlivých případů záchran topících se osob, kvůli nimž docházelo při jejich vyřizování ke zpožděním, protože tyto informace musely být dodatečně doplňovány. Stampach proto nabádal policejní ředitelství, aby zajistilo dodr-

⁵⁸ SOA Litoměřice, KÚ Litoměřice, Publ., sign. 35/10 kart. 559, výslech Wenzla Seiferta a Georga Strobaucha, 11. 8. 1791.

⁵⁹ Jaroslav MACEK - Václav ŽÁČEK, *Krajská správa v českých zemích a její archivní fondy (1605-1868)*, Praha 1958, s. 12-14.

⁶⁰ Jan JANÁK - Zdeňka HLEDÍKOVÁ - Jan DOBEŠ, *Dějin správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2005, s. 223.

⁶¹ Krajské úřady musely být například informovány o každém povýšení i propuštění hospodářského úředníka vrchností. J. MACEK - V. ŽÁČEK, *Krajská správa*, s. 24-25. Od roku 1769 působící Společnost orby a svobodných umění v Čechách byla roku 1788 přejmenována na C. k. vlasteneckohospodářskou společnost v království Českém. Jednou z jejích povinností bylo zajišťovat povinnou imatrikulaci všech hospodářských úředníků. Miloslav VOLF, *Organisace a působení Vlasteneckohospodářské společnosti*, Praha 1961, zvl. s. 7-14, 111-112.

⁶² „... die K. Kreisämter aber haben bei der Einbringung solcher Anzeigen und Ausweisungen darauf zu sehen, ob sie auf diese Art eingerichtet sind, und wenn sie nicht gut verfaßt wären, sie an die Wirthschaftsämter zur genauern und verläßlichern Einrichtung zurückzustellen.“ J. KROPATSCHEK, *Handbuch I*, s. 352-353.

žování předpisů vymezujících náležitosti žádostí o odměny za záchranu, aby již nebylo třeba vracet spisy k došetření poté, co byly doručeny přímo guberniu.⁶³

Ve spisech, které jsem studoval, lze skutečně najít řadu příkladů, kdy krajský úřad vytýkal hospodářským úřadům zcela konkrétní pochybení, nejčastěji opomenutí, a přikazoval jim zjednání nápravy. Například v případě záchranu dvanáctiletého chlapce Josefem Kroupou v Otíně u Klatov upozorňoval tamější krajský úřad na to, že událost nestačí pouze nahlásit a žádat odměnu, nýbrž že je zapotřebí řádně vyšetřit míru ohrožení na životě obou aktérů, hloubku vody v daném místě a zajistit výpovědi svědků.⁶⁴ Krajský úřad v Litoměřicích zase postrádal informaci o finanční situaci rodiny zachráněného chlapce z Horní Libchavy na Litoměřicku a také informaci o hloubce vody, z níž byl na jaře 1802 Antonem Schelerem zachráněn.⁶⁵ V obou případech byl spis vrácen hospodářskému úřadu k došetření a v obou případech tento úřad požadované informace doplnil a zaslal krajskému úřadu k novému posouzení. Hospodářské úřady měly problémy i s dodržením limitu čtyř týdnů, během nichž musely případ vyšetřit. Za příklad může posloužit hospodářský úřad ve Strakonících, který 23. května 1787 obdržel dopis z prácheňského krajského úřadu, jenž velmi silně kritizoval jeho postup a především laxnost při vyšetřování jednoho, mně bohužel blíže neznámého případu, k němuž došlo 18. února téhož roku. Krajský úřad vytýkal Strakonickým, že dodaná zpráva je nekvalitní⁶⁶ a neobsahuje informace, které by měla povinně obsahovat. Vzhledem ke skutečnosti, že byla navíc dodána pozdě, označil kraj tento postup hospodářského úřadu za zbytečný a nezákonný (*unnütz und ungesezmäsig*), a proto rozhodl, že odměna vyplácena být nemůže. Zároveň poznamenal, že z tohoto důvodu bude hospodářský úřad povinen vyplatit zachránci odměnu z vlastních prostředků, pokud se prokáže, že na ni má nárok. Vzhledem ke skutečnosti, že k tomuto konkrétnímu případu je k dispozici pouze jeden dopis, nemohu přinést bližší informace o jeho dalším vývoji. Lze ho ovšem porovnat s případem o tři roky mladším, kdy tentýž krajský úřad vracel strakonickému hospodářskému úřadu k došetření případ záchranu desetiletého chlapce, který spadl do rybníka. K události došlo 22. května 1790, 2. června provedl úřad ve Strakonících výsledky, které 11. června odeslal na krajský úřad do Písku. Ten odpověděl hned následující den s tím, že ve spise není zmínka o hloubce vody v místě události, ani o okolnostech,

⁶³ Konkrétně zmiňuje dvorský dekret z 8. 4. 1782 a nařízení z 12. 5. 1785. NA Praha, Policejní ředitelství Praha, č. 5215, kart. 13, inv. č. 580, dopis guberniálního prezidenta z 15. 9. 1798. Úloha pražského policejního ředitelství v těchto záležitostech mi však dosud není zcela zřejmá, neboť jsem se nesetkal s žádnými dokumenty prokazujícími jeho přímou komunikaci s krajskými úřady či magistráty měst. Jakkoli podle dokumentu vymezujícího kompetence policejních ředitelů a magistrátů měst náleželo vyšetřování těchto událostí policii. Viz pozn. 6. Mezi policejní agendu spadalo vlastně již od roku 1785, jak o tom svědčí Pergemem vydaný soupis agendy přidělené policejnímu ředitelství: „Die Untersuchung deren sowohl aus dem Wasser... geretteteten, und noch beim Leben erhaltenen Personen, falls dortlandes auch die hierauf bestimmte Taglia per 25 fl wie hierlandes bestünde.“ F. ROUBÍK, *Počátky*, s. 224.

⁶⁴ SOA Plzeň, KÚ Klatovy, sign. 35/1, kart. 223, inv. č. 414, koncept dopisu krajského úřadu z 29. 5. 1788.

⁶⁵ SOA Litoměřice, KÚ Litoměřice, Publ., sign. 35/1801-1802, kart. 769, spis k záchraně chlapce Josepha Hanische z roku 1802.

⁶⁶ Doslova ji (*das Konstitut*) označil za „ganz umförmlich, seichten, und undeutlichen“. SOA Třeboň, Velkostatek (dále jako Vs) Strakonice, sign. A-XVII-1a, kart. 46, inv. č. 862, dopis z prácheňského krajského úřadu, 23. 5. 1787.

za nichž chlapec do vody spadl. Žádal proto o jejich doplnění a zároveň upozornil, že je třeba postupovat rychle, neboť k záchraně došlo již 22. května, a bude-li vyšetřování trvat déle než předepsané čtyři týdny, nebude možno odměnu vyplatit. V tomto případě to však hospodářský úřad stihl⁶⁷ a na základě dvorského dekretu z 20. července mohla být zachránci odměna vyplacena.⁶⁸

Ve výraznější, de facto kompetenční spor přerostlo vyšetřování případu záchranu sedmiletého Wenzla Bendy Franzem Schimanekem z Hradiště na Klatovsku na podzim roku 1788. Vyšetřování měl na starosti tamější hospodářský úřad, který dokumentaci odeslal krajskému úřadu. Ten ovšem rozhodl, že by měl vyšetřování přezkoumat klatovský magistrát, který byl informován dopisem z 2. října 1788.⁶⁹ Klatovský magistrát se ale proti tomuto postupu již za čtyři dni ohradil, přičemž proti němu vznesl tři základní typy námitek: 1. žádost narušuje dosavadní systém, v němž vyšetřování náleží místně příslušným orgánům;⁷⁰ 2. svědci i zachránce by to měli do Klatov daleko k výslechu; 3. magistrát má málo úředníků na to, aby mohl posuzovat všechny podobné události, k nimž v klatovském kraji dojde.⁷¹ Z těchto důvodů navrhl, aby byl případ navrácen zpět k došetření příslušnému hospodářskému úřadu. Krajský úřad však trval na svém a 11. října vyzval dopisem hospodářský úřad v Hradišti, aby odeslal zachránce Franze Schimaneka, svědky události i otce zachráněného chlapce na klatovský magistrát k výslechu. Magistrát se, soudě alespoň podle důvodů, které formuloval, aby do tohoto vyšetřování nemusel zasahovat, obával, že nezůstane jen u tohoto jediného případu a že bude muset vyřizovat podobnou agendu i v budoucnu. Tento předpoklad se ukázal jako správný, neboť zdejší krajský úřad skutečně pozastavil vyšetřování záchran z vody hospodářskými úřady.⁷² Další prameny k tomuto konkrétnímu případu bohužel dochovány nejsou – následující případ záchranění, který se dochoval ve fondu krajského úřadu, pochází až z roku 1791 a je již opět vyšetřován místně příslušným hospodářským úřadem.⁷³ Z případu z roku 1788 lze ovšem dovodit, že snahou krajského úřadu bylo, aby vyšetřování události převzal úřad, který byl pod vyšší mírou státní kontroly, a že tento zájem byl v jeho očích důležitější než lpění na tehdy platných předpisech.

⁶⁷ SOA Třeboň, Vs Strakonice, sign. A-XVII-1d, kart. 46, inv. č. 862, dopis z prácheňského krajského úřadu, 12. 6. 1790.

⁶⁸ Dekret povolující vyplatit Janu Hejtmánkovi 25 zlatých jako odměnu za záchranu se nachází v NA Praha, ČG DR, dekret z 20. 7. 1790.

⁶⁹ „... wird den Magistrate zur Vorschriftmässigen Untersuchung, und Gutächt[lichen] Berichts-Erstattung zugestellet.“ SOA Plzeň, KÚ Klatovy, sign. 35/7, kart. 223, inv. č. 414, koncept dopisu krajského úřadu z 2. 10. 1788.

⁷⁰ „... nach dem jetzigen System ein jedes Dominium selbst ein Ortsgericht ausmachet, und alle sowohl Judicial als politische Fälle zu behandeln befugt ist...“ Tamtéž, dopis klatovského magistrátu z 6. 10. 1788.

⁷¹ Tamtéž.

⁷² „... und in so lang nicht nach der allerhöchsten Willens Meinung die Gerichtsbarkeit aller Orten eingeleitet und ordentlich eingerichtet ist, kann man die Wasser Rettungen (auf deren richtige und verlässliche Erhebung alles ankömmt) von denen eigenen W[irtschafts] Amtern nicht untersuchen lassen.“ Tamtéž, koncept dopisu z 11. 10. 1788.

⁷³ Jedním z možných vysvětlení může být dočasné posílení vlivu magistrátů měst na policejní agendu, k němuž došlo zásahem císaře Josefa II. v září 1786, přičemž tento stav trval do října roku 1789, kdy se hraběti Pergenovi (1725–1814) podařilo toto Josefovo rozhodnutí zvrátit. F. ROUBÍK, *Počátky*, s. 88–104.

Takový přístup plně odpovídá silícím snahám centrálních orgánů o získání vlivu v oblastech, které dosud neměly zcela pod kontrolou.

Úloha lékařských autorit

Na závěr svého příspěvku bych ještě rád upozornil na posilování pozice lékařů a lékařské vědy v tehdejší společnosti a rozšiřování oblastí, v nichž lékaři buď přímo intervenovali, nebo které ovlivňovali nepřímo skrze normativní texty či příručky, jež vznikaly na základě jejich spolupráce s orgány veřejné moci. Tento proces, přinášející od 18. století růst vlivu medicínských teorií a lékařů na lidské životy, bývá označován jako „medikalizace“⁷⁴ a je rovněž jedním z projevů biopolitiky. Autorita lékařských fakult, lékařů i jejich textů rostla, a tak postupně ubývalo i činností lidí, na něž by neměli vliv. Zachraňování topících se osob bylo právě jedním z takových příkladů. Úřady již na konci 18. století nejen vyzývaly obyvatelstvo k aktivnější pomoci lidem v nouzi, ale zároveň kladly velký důraz na dodržování zásad první pomoci.⁷⁵ Normativní texty i Beckerova příručka se však shodovaly na tom, že bezprostředně po vytažení člověka z vody měl být na místo povolán lékař nebo ranhojič. Ti byli při poskytování pomoci vázáni postupy, které obsahoval již patent a dvorské dekrety z roku 1769 (mj. pouštění žilou, tabákový klystýr a zahřívání zachráněného) a později měli k dispozici i řadu příruček o zachraňování zdánlivě mrtvých, fakticky tedy návody pro první pomoc, z nichž v Čechách nejlivnější a také první vydané v českém jazyce, pocházely od profesora pražské lékařské fakulty Adalberta Vincenze Zardy.⁷⁶ Na ožívání topících se osob mysleli i radní města Prahy ve svém návrhu protipovodňových opatření ze 17. 1. 1789. Zachráněné osoby měly být přeneseny na předem určená místa, kde byli k dispozici lékaři (Stadtphisici), kteří rozhodovali, zda a jaké záchranné prostředky mohly být v těch kterých případech uplatněny.⁷⁷

V září roku 1799 zachránil ve Strakoncích mlynář Franz Dušek „mlynářského chasníka“ Šimona Panoše, který přepadl z lodi do řeky Otavy. Panošovo tělo přitom musel jeho zachránce hledat pod hladinou s pomocí háku, na kterém ho také následně vytáhnul zpět do lodi. Podle dochované zprávy pak s tímto „v pravdě mrtvým tělem“ doplul k jezu, kde si ho do své péče přebrali místní „felčari“ Jindřich Hissman a Jan Schmied. Díky uplatnění „předepsaných prostředků“ pak dotyčný po čtvrt hodině „první zname-

⁷⁴ Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvětské Evropě*, Praha 2010, s. 95nn.

⁷⁵ Nejpozději počínaje dvorským dekretem z 15. 6. 1769 bylo zakazováno „utopence“ stavět na hlavu, válet přes sudy nebo věšet za nohy. Přesto tyto postupy zachránci přiznávali. Provaznický mistr Mates Ploner zachránil v roce 1787 jedenáctiletého chlapce tím, že ho podle vlastních slov „již napolovic mrtvého“ „za nohy vzal“, aby „z téhož vodou naplněného dítěte voda vyjítí mohla“. Viz SOA Třeboň, Vs Strakonice, sign. A-XVII-1b, kart. 46, inv. č. 862, výslech Matese Plonera z 5. 9. 1787. Jan Hejtmánek zase o tři roky později jinému dítěti „obrátil... hubu jeho k zemi, kde z něho mnoho vody uteklo“. SOA Třeboň, Vs Strakonice, sign. A-XVII-1d, kart. 46, inv. č. 862, výslech Jana Hejtmánka z 2. 6. 1790.

⁷⁶ K jeho osobě a činnosti blíže Daniela TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis. Zdravotní policie a veřejná hygiena v pozdně osvětských Čechách*, Praha 2012, s. 48–51, 174–179.

⁷⁷ NA Praha, Policejní ředitelství Praha, kart. 4, inv. č. 248, opis opatření ze 17. 1. 1789.

ní svého živobytí od sebe dal... a tím způsobem od skutečným smrti vysvobozen byl“⁷⁸. U tohoto případu je třeba se na chvíli zastavit, neboť na uvedených citacích lze dobře ilustrovat dobový vztah ke smrti, respektive jeho proměny v čase. Francouzský historik Philippe Ariès si povšiml, že lékaři přibližně v období 16. až 19. století interpretovali smrt odlišným způsobem a vymezil v něm tři různé fáze.⁷⁹ V první (16.–17. století) a druhé (18. století) byla smrt pokládána za stav, kdy tělo vykazovalo zároveň známky života i smrti a skutečná smrt podle těchto lékařů začínala až faktickým rozkladem těla. Lékaři obou fází se mezi sebou lišili jen tím, jaký princip v tomto „stavu“ smrti pokládali za převládající. V prvním období se mělo za to, že přechodová doba mezi životem a smrtí začíná v okamžiku tzv. zdánlivé smrti a pokračuje v mrtvole, tudíž že fakticky „život přesahuje do smrti“. Tímto způsobem vysvětlovali, proč mrtvolky krvácely a proč jim například nepřestávaly růst vlasy a nehty. Lékaři druhého období zastávali názor zcela opačný, neboť podle nich nastupovalo zdání smrti ještě za života jedince. Byli tudíž přesvědčeni, že „smrt přesahuje do života“, a proto zdůrazňovali problematiku tzv. zdánlivé smrti. Z tohoto důvodu bylo například v habsburských zemích nařízeno již dvorským reskriptem z 31. ledna 1756, že mezi smrtí a pohřbem musí uplynout lhůta 48 hodin, tedy „dokud se neobjeví skutečné příznaky smrti“, přičemž soupis těchto příznaků byl součástí příruček pojednávajících o tématu zdánlivé smrti.⁸⁰ Teprve lékaři třetího období (konec 19. století) odmítli představu smrti jako „stavu“, v němž by se měly vzájemně mísit oba principy.

Citovaný výtah z výslechů svědků k případu zachránění mlynářského chasníka Šimona Panoše vhodně ilustruje Arièsovou charakteristiku druhé fáze. Poté, co Franz Dušek vytáhl Panošovo tělo z řeky, bylo shledáno jako „v pravdě mrtvé“. Nacházelo se tudíž ve stavu smrti, který však ještě bylo možno za pomoci „předepsaných prostředků“ zvrátit, což se také přivolaným „felčarům“ podařilo. Tělo zachráněného reagovalo úspěšně na oživovací postupy (zmiňuji je výše), dalo samo znamení, že v něm opět převládl životní princip, a tím byl Šimon Panoš zachráněn od „skutečné smrti“, tedy nevratného tělesného rozkladu.

Specifickou pozornost si zaslouží i samotný závěr dobové zprávy, v němž je uvedeno, že Panoš byl od (skutečné) smrti „vysvobozen“. V tomto kontextu tudíž nepředstavuje pro člověka vysvobození smrt sama, nýbrž je to právě smrt, které je zapotřebí se s maximálním možným úsilím bránit. Středověký člověk přistupoval podle Philippa Arièse ke smrti jako k čemusi důvěrně známému, očekávanému, a francouzský historik ji proto charakterizoval adjektivem „uchočená“. Měl tím na mysli, že smrt tehdy lidem nenaháněla hrůzu, neboť společenství živých a mrtvých bylo těsně propojeno a smrt tak byla „oslabená a zneškodněná“⁸¹. Pozdní středověk však přinesl změnu, kterou Ariès popsal jako počátek „vášnivého lpění na životě“⁸², a to v souvislosti s individualizací smrti a strachem z posledního soudu. Období 17. a 18. století se již vyznačovalo výraz-

⁷⁸ SOA Třeboň, Vs Strakonice, sign. A-XVII-1e, kart. 46, inv. č. 862, výtah z výslechu svědků, 8. 10. 1799.

⁷⁹ Philippe ARIÈS, *Dějiny smrti II. Zdivočelá smrt*, Praha 2000, s. 134–135.

⁸⁰ Podrobněji Daniela TINKOVÁ, *Tělo zemřelých*, in: Milena Lenderová – Daniela Tinková – Vladan Hanulík, *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014, s. 421–422.

⁸¹ Philippe ARIÈS, *Dějiny smrti I. Doba ležících*, Praha 2000, s. 43–44.

⁸² Tamtéž, s. 163–176.

ným strachem ze smrti jako takové, jenž se manifestoval ve strachu z pohřbení za živa. Zároveň rostl vliv lékařských autorit a medicíny obecně, a právě zde má svůj počátek i moderní době vlastní zápolení se smrtí za pomoci stále sofistikovanější lékařské vědy. Poznámka o „vysvobození“ od skutečné smrti tak odkazuje právě tomuto k „modernímu“ přístupu k dané mezní lidské situaci.

Po krátkém exkurzu do problematiky vztahu ke smrti v 18. století, k němuž nás dovedl citát ze zprávy o vyšetřování záchranu Šimona Panoše, bych se ještě na několika příkladech rád vrátil k úloze lékařů při zachraňování topících se osob. V březnu roku 1802 se v Horní Libchavě u České Lípy v důsledku dešťů a tání sněhu rozvodnil místní potok a tehdy do něj spadl i takřka osmiletý chlapec Joseph Hanisch. Topícímu se dítěti přispěchal na pomoc jistý Anton Scheler, který ho vytáhl z vody a následně předal do péče chirurga Ignaze Neandera, jenž se na místo také dostavil. Neander později, když případ začal vyšetřovat litoměřický krajský úřad, poskytl i písemné vyjádření, v němž popisoval postupy, které při zachraňování uplatnil, a zvláště při tom odkazoval na pražský institut pro zdánlivě mrtvé (Prager Institut über die Scheintodten) a jmenovitě i doporučení dr. Zardy.⁸³ Tímto „institutem“ měl patrně na mysli „záchranný dům“, který stál na pravém břehu řeky Vltavy v Praze (poblíž Týna) od jara roku 1798 a který byl centrem činnosti České soukromé lidumilné společnosti pro neštěstím postižené a zdánlivě mrtvé lidi, založené dr. Zardou.⁸⁴

O nárůstu důležitosti lékařské autority při objasňování okolností podobných událostí snad svědčí i jiná událost z téhož roku (1802), kdy chirurg Johann Sperl z Trmic potvrzoval, že léčí Annu Marii Schöberinovou na revmatický stav, který u ní v té době trval již 16 dní a který se vyvinul v důsledku zachraňování Marie Anny Rotschin z vody. Svou zprávu sepsal na výzvu hospodářského úřadu v Trmicích, který tak chtěl podpořit žádost dotyčné záchránkyně o odměnu. Navíc i v tomto případě platí, že se měl na ožiování záchráněné osobně podílet lékař, konkrétně právě tento chirurg.⁸⁵

Vliv lékařských autorit se tedy v osvětenství prokazatelně zvyšoval. Jejich znalosti a názory pomáhaly formulovat obsah tehdy přijímaných norem i podobu návodů a příruček, vytvářených jako jakési „domácí rádce“. Promítaly se ale i do příběhů, jež zveřejňoval dobový tisk. Lékaři byli zobrazováni jako autority, jejichž rady je nezbytné poslechnout, neboť opak se vždy vymstí. Starý majitel panství Mildheim, zmiňovaný na začátku Beckerovy knihy *Pomoc v potřebě*, zemřel „na pakostnici, která se mu do těla vrazila, když jednou proti vůli lékařově v (sic) vlhkém povětří na honbu jel“⁸⁶. Záchránci topících se osob postupovali (v ideálním případě) podle instrukcí formulovaných odbornými lékařskými autoritami. Případy, kdy se tak nestalo, se pochopitelně nedostaly na stránky novin a víme o nich jen z výsledku přímých aktérů. Jsou ale zase potvrzením, že o jakýchkoli sociokulturních praxích nelze vypovídat pouze na základě normativních či jiných textů, které vznikaly pod přímou kontrolou státních orgánů.

⁸³ SOA Litoměřice, KÚ Litoměřice, Publ. 35/1801-1802, kart. 769, spisy z vyšetřování záchran Josepha Hanische a Marie Anny Rotschin.

⁸⁴ D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 176-177.

⁸⁵ SOA Litoměřice, KÚ Litoměřice, Publ. 35/1801-1802, kart. 769, spisy z vyšetřování záchran Josepha Hanische a Marie Anny Rotschin.

⁸⁶ R. Z. BECKER, *Pomoc*, s. 7.

Shrnutí

V předložené studii jsem se zabýval tématem zachraňování topících se osob a vytváření institucionálních nástrojů podporujících a propagujících tuto činnost. Téma chápu jako jedno z mnoha, na němž lze ukázat postup šíření osvícenských myšlenek do každodenní praxe dobových úřadů i každodennosti běžných obyvatel tehdejších Čech. Na základě konkrétních případů se ukázalo, že zdaleka ne každý zachránce mohl na předepsanou odměnu dosáhnout, neboť určitý okruh lidí byl již z principu z této možnosti vyloučen. Úřední osoby pomáhaly ostatním z titulu své funkce, protože byly vázány specifickou úřední povinností. Pro příslušníky dalších profesí (rybáři, loďaři) vyplývala tato povinnost přímo z textu nařízení, na jehož základě byly jiným odměny přiznávány. Ostatní obyvatelé měli – zřejmě podle téhož ustanovení – povinnost pomoci bližnímu v nouzi jen za situace, kdy tím neohrozili svůj vlastní život. Pokud přesto takovou pomoc poskytli, měli při splnění dalších několika podmínek a po prověření příslušnými úřady nárok na vyplacení odměny za záchranu topícího se člověka. Jejich čin mohl být oceněn i veřejně, formou zprávy v tisku, ale největší pozornosti dosáhli zpravidla ti, kteří poskytli pomoc v ohrožení vlastního života a které zároveň nemotivovala peněžní odměna, nýbrž „lidumilnost“. To byl také ideál, který zejména tehdejší tisk a populární literatura maximálně podporovaly. Noviny se proto podrobně věnovaly tereziánskému obchodníkovi s cihlami Kasparu Wieserovi, který koordinoval pomoc pro desítky či stovky obyvatel. Dvěma mužům z České Lípy pak měla jejich „lidumilnost“ pomoci k získání odměny za záchranu čtyř osob při požáru, přestože tento typ odměn byl jinak striktně vyplácen jen při záchraně osob z vody.

Situace, kdy by lidé pomáhali druhým v nebezpečí jen z „lidumilného pudu“, však podle samotných osvícenců byla ideálem, k němuž musela společnost teprve dospět. V korespondenci mezi sebou se spíše přesvědčovali, že lidé pomáhají druhým právě jen s vidinou peněžité odměny. V roce 1799 proto hospodářský úřad v Doksanech odůvodňoval svůj návrh na odměnu pro zachránce dvou dětí z rozvodněného potoka v Lindavě tím, že pokud by mu udělena nebyla, nebudou se v budoucnu další lidé vůbec namáhat někoho zachraňovat, protože beztak myslí všichni jen na to, jak tuto odměnu získat, a nemotivuje je ani lítost, ani *Menschenliebe*.⁸⁷ Prosté obyvatelstvo tedy nebylo v očích osvícenců dostatečně „lidumilné“, ale praxe proplácení odměn alespoň pomáhala překonat dřívější předsudky. V minulosti se prý totiž lidé domnívali, že v určité dny (třeba na sv. Jana) je vůbec nebezpečné topícím se osobám pomáhat, protože by se zachránce s jistotou utopil, nebo že řeka musí každoročně pohltnout aspoň jednoho člověka.⁸⁸ V obecnější rovině je také třeba připomenout trvajícím strach lidí z kontaktu s mrtvým

⁸⁷ „... da ohnehie bei gegenwärtigen Zeiten jedermann nach Bezahlung greift, und nicht so das Mitleid, oder die Menschenliebe erweget. Sollten diese zwey Erreter keine Belohnung erhalten, so würden nicht nur allein sie, als mehr andere sich für die Zukunft sonst keine Mühe geben in Lebensgefahr schmachttende Menschen zu erretten.“ SOA Litoměřice, KÚ Litoměřice, Publ. 35/2, kart. 769, zpráva hospodářského úřadu v Doksanech, 21. 4. 1799.

⁸⁸ Adalbert Vincenz ZARDA, *Spis k svým krajanům, Čechům [...]*, Praha 1799, nestránkováno; D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 175.

tělem a zvláště s tělem sebevraha.⁸⁹ Nejspíše i ve snaze tyto obavy a „předsudky“ překonat a pomoci tím odstranit fatalismus u prostého obyvatelstva, spočívající v neochotě zasahovat do předpokládaného „božího záměru“, byla praxe odměňování zavedena. Dvorské dekrety a patent Marie Terezie z roku 1769 proto přinášely návod nejen pro případy záchran topících se osob, ale též pro osoby „buď z melancholie, nebo jiných příčin oběšené“ a i zachráncům těchto sebevrahů náležela odměna 25 zlatých.⁹⁰ Jakkoli tedy osvícenci upřednostňovali „lidumilný pud“, shodovali se patrně v názoru, vyjádřeném Adalbertem Vincenzem Zardou, že „obecný lid nejvíc ziskem k činům se popuzuje“, protože „čistá čitelnost dobrého, ctného, málo kdy ho silně pudí“⁹¹. Zároveň zřejmě v duchu osvícenského projektu věřili, že jednou tento typ motivace nebude zapotřebí.

Poněkud odlišný tón morální kritiky se objevil v novinách Prager Oberpostamtszeitung bezprostředně po povodni z února roku 1784.⁹² Jako protiklad chování osob, které autor textu označuje za *Menschenfreunde*, je zde zmiňována praxe blíže charakterizovaná jako nekřesťanská. Někteří lidé totiž projížděli při samotné povodni řeku Vltavu a s nasazením života shromažďovali naplavené dřevo. Tyto osoby jsou ve zprávě charakterizovány jako „takzvaní křesťané“, kteří zapomněli na přikázání evangelia. Sami sebe totiž (zbytečně) ohrožovali na životě a nadto nikomu nepomohli. Autor této novinové zprávy zjevně vystupoval z pozice osvícenského reformního katolicismu, jehož jádrem bylo „provádění činné lásky k bližnímu“⁹³. V novinách proto takové počínání komentoval poněkud ironicky v tom smyslu, že tito lidé „možná nevědí, že stát za jednoho zachráněného člověka platí 24 zlatých,⁹⁴ neboť jinak by jistě učinili závěr, že z jednoho člověka bude větší užitek než z polenového dříví“⁹⁵. Tímto prohlášením také dost možná kritizoval i samotnou praxi peněžního odměňování zachránců, neboť ideálem byla pochopitelně pomoc motivovaná lidumilstvím. Jako ryze „osvícenská“ se mi zde jeví také poznámka, že tito lidé svou „nekřesťanskou“ činností zároveň ohrožovali svůj vlastní život – činili tak „mit Lebensgefahr“ –, což odkazuje na skutečnost, že pro osvícence byl hodnotný každý lidský život, a to i těch osob, které označovali jako „sogenannten Christen“.

Ve svém příspěvku jsem vycházel z teze Michela Foucaulta, podle kterého se nejpozději ve druhé polovině 18. století změnil vztah panovníka, respektive „orgánů“ státu k poddaným. Francouzský filosof mluvil v této souvislosti o ekonomizaci lidského živo-

⁸⁹ Srov. Daniela TINKOVÁ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004, s. 238. Tento dobový strach zaznamenal i Zarda: „... že se obecný lid mrtvého, nejvíc oběšence štítí, skrze bázeň strážidel se stává a někde skrze domnění, že jest to nepočestné.“ A. V. ZARDA, *Spis*, nestránkováno.

⁹⁰ NA Praha, PT, inv. č 1758, 1. 7. 1769. Nařízení ze 17. 7. 1781 však již explicitně mluví pouze o odměnách za záchranu topících se osob. Na konkrétních výše uvedených příkladech jsem poukázal na skutečnost, že se toho úřady až na výjimky striktně přidržovaly.

⁹¹ A. V. ZARDA, *Spis*, nestránkováno.

⁹² PZ, č. 18., 6. 3. 1784, nestránkováná příloha.

⁹³ Eduard WINTER, *Josefinismus a jeho dějiny. Příspěvky k duchovním dějinám Čech a Moravy 1740–1848*, Praha 1945, s. 16. Čelným představitelem tohoto katolického osvícenského byl Ital Ludovico Antonio Muratori (1672–1750).

⁹⁴ Správně má být samozřejmě „25 zlatých“.

⁹⁵ „... wahrscheinlich haben sie auch nicht gewußt, daß der Staat für jeden also erretteten Menschen 24 fl. bezahlt; denn sonst hätten sie gewiß den Schluß gemacht, daß an einem Menschen mehr Vortheil, als an einigen Scheitern Holz, herausgezogen wird.“ PZ, č. 18, 6. 3. 1784, nestránkováná příloha.

ta a o skutečnosti, že jedinec byl nově chápán jako součást masy dalších těl, označované termínem populace. Cílem státního aparátu mělo být zajištění růstu její počtosti i zlepšování zdravotního stavu jednotlivců. Jen v takovém případě mohl panovník očekávat i zvyšování výkonu celého hospodářství a pozitivní „bilanci štěstí“ celého státu. Jednou z dílčích podmínek, která mohla tento stav naplnit, byla eliminace „zbytečných“ úrazů či úmrtí, k nimž z pohledu osvícenců docházelo v důsledku „neracionálního“ chování lidí. Z tohoto důvodu osvícenci podporovali „lidumilnost“ a vydávali předpisy, které penalizovaly „škodlivé“ jednání a zároveň podporovaly jednání žádoucí. V této souvislosti se nabízí otázka, zda měli úředníci primárně na mysli populaci jako celek (a starost o její rozmnožení), nebo jim šlo spíše o blaho každého jednotlivého člověka. Na základě prostudovaných pramenů ji však neumím uspokojivě zodpovědět. Jsem navíc přesvědčen, že obě tyto motivace mohly působit zároveň, neboť se vzájemně striktně nevylučovaly. Osvícenci si totiž byli vědomi, že jejich opatření mohou být účinná jen tehdy, když je lidé přijmou za svá a ztotožní se s nimi. Jedním z takových cílů mohlo být i zvnitřnění konceptu *Menschenliebe*, o což se podle mého názoru úředníci spolu s novináři a dalšími osvícenci snažili, byť se jednalo o úkol, jehož naplnění pro ně leželo kdesi v daleké budoucnosti. Koncem 18. století podle jejich přesvědčení zřejmě stále ještě převažovaly „přízemní“ motivace typu peněžitých odměn za záchranu topícího se člověka.